

Συνέντευξη από τον Ακαδημαϊκό Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο

Στις 23 Σεπτεμβρίου είχαμε την τιμή και τη χαρά να μας δεχθεί ο Ακαδημαϊκός Καθηγητής κ. Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, Συμπαραστάτης μας πάντα στο Έργο της ΕΚΔΕΦ, και να μας παραχωρήσει τη Συνέντευξη που παραθέτουμε. Στα ερωτήματα που του υπέβαλλε ο Πρόεδρος της ΕΚΔΕΦ Σπύρος Γ. Μοσχονάς και που αφορούσαν τη θέση της Φιλοσοφίας στον σύγχρονο κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικό κόσμο, ο σεβαστός καθηγητής απαντούσε με οξύτητα πνεύματος και βαθύτατο στοχασμό, απαύγασμα της πολυετούς εμπειρίας του και της συναναστροφής του με τα εκλεκτότερα πνεύματα της σύγχρονης ελληνικής και παγκόσμιας διανόησης.

Σ.Γ.Μ.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κ. Καθηγητά, εσείς, ένας άνθρωπος με μια πολυετή πείρα, που εγνωρίζετε, ως άλλος πνευματικός Οδυσσεύς, πολλών ανθρώπων άσπαστα και έγνωτε τον νουν αυτών, να μας απαντήσετε πώς βλέπετε σήμερα τη θέση της Φιλοσοφίας στον κόσμο. Καλύπτει η Φιλοσοφία σήμερα τις ανάγκες τις πνευματικές του σύγχρονου ανθρώπου;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Όταν λέμε Φιλοσοφία, τι εννοούμε; Διότι υπάρχει και η γνήσια Φιλοσοφία, υπάρχει και η κίβδηλη Φιλοσοφία. Εάν εμμείνουμε στην αξία της γνήσιας Φιλοσοφίας, θέλω να πιστεύω ότι, ει ποτε και άλλοτε, είναι χρήσιμη στην ανθρωπότητα. Άλλωστε, στο βιβλίο μου «Φιλοσοφικά», το τελευταίο κεφάλαιο είναι η αποστολή της Φιλοσοφίας σήμερα. Αλλά η Φιλοσοφία έχει περιοριστεί στη συνείδηση ολίγων ανθρώπων και οι ολίγοι αυτοί άνθρωποι δεν επηρεάζουν την πολιτική, την Αρχιτεκτονικότητα πασών, που έλεγε ο Αριστοτέλης για την πολιτική. Το αίτημα του Πλάτωνος, οι πολιτικοί να έχουν φιλοσοφική παιδεία, ισχύει, νομίζω. Διότι ο Πλάτων λέει ότι: «Οὐκ ἔστι παῦλα κακῶν τοῖς πόλεσι οὐδέ τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει, ἐάν εἰ μὴ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν» και άλλα. Αλλά τι είναι ο φιλόσοφος; Πρώτον να έχει από τη φύση του εξαιρετα προσόντα. Να είναι φύσει ευμαθής, εύχαρις, μεγαλοπρεπής, φίλος τε και συγγενής αληθείας, δικαιοσύνης, ανδρείας, σωφροσύνης. Όμως δεν φτάνει ο φυσικός προικισμός, αλλά χρειάζεται και η παιδεία. Διότι (το τονίζει πάρα πολύ αυτό, και την παιδεία), με τέτοιο πνεύμα άλλωστε ίδρυσε και την Ακαδημία για να μπορέσει να επηρεάσει με τους εκπροσώπους της την πολιτική των ελληνικών, τουλάχιστον, πόλεων. Λοιπόν, σήμερα η Ελλάς ευτύχησε πρώτον να έχει δημιουργόν και πρόεδρον τον Καποδίστρια, που δεν ήταν μόνο γιατρός, αλλά είχε σπουδάσει και Φιλοσοφία στο πανεπιστήμιο της Πάντοβας. Χωρίς αυτόν ίσως δεν θα υπήρχε η Ελλάς. Έπειτα να έχει αρκετά ικανούς όπως, λέω τους πιο σπουδαίους, ο Κουμουνδούρος, ο Χαρίλαος Τρικούπης (ο Χ. Τρικούπης έβγαλε το Α΄ Γυμνάσιο, το Γυμνάσιό μου, με βαθμό ακέραιον άριστα και έτσι αισθάνομαι μια συναδελφότητα, διότι όταν τελείωσα το Γυμνάσιο είπε ο Γυμνασιάρχης: είμαι υπερήφανος διότι επί της γυμνασιαρχίας μου για δεύτερη φορά το αυστηρό Α΄ Γυμνάσιο έδωσε απολυτήριο με ακέραιον άριστα. Η πρώτη φορά ήταν ο Χ. Τρικούπης, που ήτανε και γιος πρωθυπουργού, αλλά πράγματι εξαιρετος πολιτικός). Έπειτα ήταν ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος δεν είχε τόση φιλοσοφική μόρφωση, αλλά και αυτός εσπούδασε στον Θουκυδίδη, που ο Θουκυδίδης είναι ένας φιλοσοφημένος ιστορικός. Έκτοτε, βέβαια, δεν έχουμε πολιτικούς πρώτης σειράς, ούτε ο πολύ φίλος μου και πολύ αγαπητός μου Παναγιώτης Κανελλόπουλος μπορεί να συγκριθεί με αυτούς, αν και σε ευγένεια τούς συναγωνίζεται πλήρως.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Με τις απόψεις σας αυτές απαντήσατε σ' ένα από τα καιρία ερωτήματα που θα σας υπέβαλλα. Γιατί οι σημερινοί πολιτικοί μας, άνδρες και γυναίκες, δεν είναι φιλόσοφοι σύμφωνα με την πλατωνική αντίληψη. Πώς γίνεται αυτό, Έλληνες με σχετική μόρφωση να αγνοούν αυτά που προηγουμένως μας είπατε και τα αναφέρει θαυμάσια στην «Πολιτεία» του ο Πλάτωνας αλλά και στους «Νόμους» του;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Δεν ετηρήθηκε στην Ιστορία η συνταγή του Πλάτωνος και είτε είχαμε καθεστώτα τυραννικά όπου η φιλοδοξία ήταν το κίνητρο, είτε είχαμε δημοκρατικά υπό μια αντίληψη δημοκρατίας πάρα πολύ αφελή, θα έλεγα, δηλαδή η αντίληψη ότι η πλειοψηφία έχει δίκιο πάντοτε. Πολλές φορές έχει δίκιο όταν γνωρίζει, έχει τα στοιχεία των προβλημάτων, άλλες φορές δεν έχει. Με το αίτημα δε της δημοκρατίας, σεβαστό, διότι άπαξ και, όπως λέει ο Πλάτων, δεν υπάρχουν φιλόσοφοι, το καλύτερο πολίτευμα είναι το σχετικά λιγότερο κακό, δηλαδή η δημοκρατία. Η δημοκρατία είναι το καταφύγιο της πολιτικής όταν δεν υπάρχει ευχέρεια για την υψηλή πολιτική. Εάν, λοιπόν, έχει προηγηθεί παιδεία του λαού ουσιαστική, ώστε ο κάθε πολίτης να έχει τα κριτήρια ικανά για να κρίνει το ορθό από το μη ορθό και να έχει συγχρόνως υπερνικήσει την φιλαυτία και να έχει φρόνημα υπέρ της κοινωνίας και όχι μόνο του εαυτού του, η πολιτική θα προσεγγίζει μόνο στην αληθινή αποστολή της. Βέβαια, σε κάποιο μικρό βαθμό, υπάρχει αυτή η καλή διάθεση σε πολλούς πολιτικούς. Έτσι σε μια περίοδο που η γιγάντωση της τεχνικής δημιουργεί προβλήματα πρωτόφαντα και δεν φτάνει η εμπειρία του παρελθόντος, διότι οι περισσότεροι νεότεροι πολιτικοί έχουν μελετήσει Ιστορία και έχουν μια εμπειρία, το ιδεώδες θα είναι να βελτιωθεί η παιδεία και να έχουν οι πολιτικοί ένα φρόνημα αποστολής, να αδιαφορούνε για την προσωπική τους προβολή ή επιτυχία και να επιδιώκουνε τη συμβολή στην εμπέδωση θεσμών ευεργετικών για την κοινωνία.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κ. Καθηγητά, στην οικονομική, πολιτική και οικονομική αυτή αναστάτωση, με τα ποικίλα προβλήματα που έχουν δημιουργηθεί σε όλο τον κόσμο και ιδιαίτερα στην πατρίδα μας, ποια μπορεί να είναι η θέση της φιλοσοφικής ενασχόλησης;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Είπα για τη μεγάλη αξία της Φιλοσοφίας, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι ο φιλόσοφος είναι παντογνώστης περί του πρακτέου. Χρειάζεται και γνώση εμπειρική των συγκεκριμένων στοιχείων, για να μπορεί να προτείνει λύσεις αποτρεπτικές του κακού και εποικοδομητικές για τον ρυθμό της κοινωνίας. Δεν αισθάνομαι ότι έχω αυτές τις προϋποθέσεις για να πω κάτι συγκεκριμένο. Εύχομαι πάντοτε οι πολιτικοί, πρώτον: να είναι αδαμάντινης εντιμότητας, να μην αποβλέπουν ποτέ εις τον πλουτισμό από την άσκηση του πολιτικού αξιώματος. Δεύτερον: την ατομική φιλοδοξία για ανάδειξη να την υποβιβάζουνε σε δεύτερο σκοπό και πρώτο σκοπό να έχουνε τη συμβολή στην προαγωγή της κοινωνίας, έστω εις βάρος της φήμης τους.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Επί τη ευκαιρία, είστε ευχαριστημένος από την φιλοσοφική, ειδικά, και κατ' ακολουθίαν από την ανθρωπιστική παιδεία που δίδεται αυτήν την εποχή, αυτούς τους καιρούς στους νέους της πατρίδας μας;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Να σας πω. Δεν μπορώ να έχω γνώση ακριβή τι γίνεται στα διάφορα σχολεία της Ελλάδος. Θέλω να πιστεύω ότι υπάρχουν κι εκεί καθηγητές, εμπνεόμενοι από το κύρος της άρχουσας ελληνικής παιδείας και ότι σε μέγα βαθμό συντηρείται το πνεύμα της αρχαίας παιδείας στη σημερινή εποχή. Βεβαίως, με προσθήκη και των αναγκαίων στοιχείων από τη σύγχρονη κοινωνία. Αλλά σας λέω δεν έχω γνώση τι γίνεται, ελπίζω σε κάποια σχολεία, τουλάχιστον, να συντηρείται αυτό το πνεύμα της λεγόμενης ανθρωπιστικής παιδείας που στηρίζεται κυρίως εις τα κείμενα της αρ-

χαίας ελληνικής γραμματείας.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κ. Καθηγητά, ως άνθρωπος που είχατε τη δυνατότητα να επικοινωνήσετε με άλλα, όπως κι εσείς μεγάλα αναστήματα της Φιλοσοφίας και στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, τελικά είστε αισιόδοξος για το μέλλον της φιλοσοφικής προόδου και της σκέψης σε μια εποχή που η τεχνokratία όλο και περισσότερο επιβάλλεται στην καθημερινότητα πλέον της ζωής μας αλλά και στη σκέψη μας; Μήπως περιορίζεται η ελευθερία μας μέσα σε αυτήν την απολυτότητα της τεχνολογικής ύπαρξης, που έχει πλημμυρίσει, ως αναγκαία, ίσως, προϋπόθεση για την πρόοδο της επιστήμης γενικότερα; Αλλά τι γίνεται ο άνθρωπος, πού βρισκείται, η φιλοσοφική σκέψη, τι κάνει, πού πηγαίνει, ποιο είναι το μέλλον της Φιλοσοφίας;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Κοιτάξτε, αντί να κάνω προβλέψεις, σας λέω ότι έχω μέριμνα, όσο οι δυνάμεις μου επιτρέπουν και όσο το κύρος μου κατορθώνει, να περισώσω την κληρονομία της Φιλοσοφίας επί της καθημερινής ζωής. Ήδη, είπα ότι, πέραν απ' τα παραδεδομένα προβλήματα, που είναι ουσιώδη διότι αφορούν όχι απλώς το ευ ζην, αλλά και το ζην απλώς των ανθρώπων, έχουμε τα νεότερα που εδημιούργησε η αχαλίνωτη πρόοδος της επιστήμης και της τεχνικής. Αναφέρομαι προ πάντων στην πυρηνική ενέργεια και ήδη από ετών έχω ζητήσει να απαγορευτεί η χρήση της. Όχι μόνο, δηλαδή, να μη ρίχνουνε βόμβες, αλλά και για την ειρηνική χρήση της. Αυτά πριν γίνει το ατύχημα του Τσερνομπίλ. Λοιπόν, όσο μπορώ φροντίζω να επικρατήσει η σωφροσύνη, με την ευρύτατη έννοια που αφορά ακόμα και την πρόοδο, λεγομένη, της επιστήμης και της τεχνικής. Έτσι ώστε να αλλάξει η αξιολογία, ότι δηλαδή η επιστήμη είναι διπρόσωπη. Πέρα απ' αυτήν βεβαίως, να μη λησμονείται ποτέ ότι ο κάθε άνθρωπος είναι η ύπατη αξία της πολιτικής και ότι η βασική μέριμνά της είναι να εξασφαλίσει στοιχειωδώς το ζην και όχι μόνο το ζην, αλλά τους στοιχειώδεις υλικούς όρους της ζωής εις τους ανθρώπους και να μεριμνά για την, όσο το δυνατόν, αναγωγή των προς το ευ ζην.

Και αυτό όχι με τη φιλοσοφία, αλλά και με την ποίηση και με τις καλές τέχνες, με όλες τις γνήσιες πνευματικές εκδηλώσεις μπορεί να γίνεται. Στην οργάνωση της παιδείας πρέπει να έχει μεγάλο ποσοστό η καλλιτεχνία και η ποίηση, αλλά το απόσταγμα των διδαγμάτων της φιλοσοφίας πρέπει να ενσταλάζεται εις τις συνειδήσεις των παιδιών και των εφήβων. Πρέπει το υπουργείο της Παιδείας να ενσαρκώνει την σοφία της πολιτικής. Ενώ, βέβαια, και η οικονομία χρειάζεται ανθρώπους διορατικούς για το ρυθμό της, ώστε και το ζην ανέτως οι πάντες να εξασφαλίζεται και η μέριμνα για την ανάδειξη φωτισμένης ηγεσίας οργανικά να συνεχίζεται και οι πολιτικοί να μη νοιάζονται για τη σταδιοδρομία τους αλλά για τη συμβολή τους εις την ορθή λειτουργία της κοινωνίας και εις την προς το ευ ζην τάση των ανθρώπων της.

ΕΡΩΤΗΣΗ: Κ. Καθηγητά, ως καταληκτήριον λόγον, πείτε ότι έχετε μπροστά σας τους νέους της Ελλάδος σήμερα, ποια συμβουλή θα τους δίνετε;

ΑΠΑΝΤΗΣΗ: Να είναι υπερήφανοι ως Έλληνες, αλλά και με συνείδηση ευθύνης ως Έλληνες. Η συμπεριφορά τους πρέπει να τιμά την ελληνική παράδοση και αυτό θα γίνει όταν υπερνικούν μικροεγωισμούς και φιλαυτίες και εργάζονται με πρόθεση να συμβάλλουν εις το αγαθόν της κοινωνίας και να είναι άπταιστοι στη συμπεριφορά τους, ώστε ο ισολογισμός να είναι η πραγμάτωση της αρετής, με την ευχή να την συνοδεύει και η ωραιότερη ευτυχία.

ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

(1913-2016)

Του ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Α. ΣΤΕΦΟΥ
δρ. Φιλολογίας - Προέδρου της ΠΕΦ

Στις 7 Φεβρουαρίου 2016, έφυγε από τη ζωή, σε θαλερότατο γήρας και με εκπλήσσοσα πνευματική διαύγεια, ο μεγάλος στοχαστής και φιλόσοφος Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, πανεπιστημιακός καθηγητής, πρύτανης και Ακαδημαϊκός. Η εξόδιος ακολουθία του έγινε την επομένη από τον Ιερό Ναό του Κοιμητηρίου Κόκκινου Μύλου, στη Νέα Φιλαδέλφεια, -όπου αναπαύονται η σύζυγός του Όλγα Τσακατίκα και ο δίδυμος αδελφός του Αλέξανδρος, ιστορικός- με την παρουσία ευρύτατης πνευματικής οικογένειας της Ακαδημίας, των Πανεπιστημίων και της Ενώσεως Σμυρναίων.

Γεννημένος στην περιώνυμη Σμύρνη, που ήταν «αρχαιόθεν πόλις Ελληνίς», όπως έλεγε¹, όπου πέρασε τα παιδικά του χρόνια, από τους ελάχιστους επιζώντες που είχαν μνήμες από το μικρασιατικό Ελληνισμό, έζησε την καταστροφή της πόλης του, τη φρίκη της φωτιάς και του ολέθρου, παίρνοντας, σε ηλικία επτά ετών, μαζί με τη μητέρα του² και τα δύο αδέρφια του, το καράβι της προσφυγιάς χωρίς επιστροφή. Αυτές οι εικόνες του πυρπολημένου μεγαλείου της κοσμοπολίτικης Σμύρνης έμειναν ανεξίτηλα χαραγμένες στη μνήμη του και εναργέστατες σ' όλη του τη ζωή και δεν έπαψε ποτέ να γυρίζει σ' αυτές, αναπολώντας νοσταλγικά τη χαμένη πατρίδα του, «την ατμόσφαιρα της πασίγνωστης προκουμαίας του Και, με τη μεθυστική ομορφιά του περιβάλλοντος και το φαντασμαγορικό θέαμα του δυσμικού ήλιου επάνω στις αλυκές της Φώκαιας, (Μικρασιατική Ηχώ)³».

Το 1922, μετά την καταστροφή, η οικογένειά του εγκαθίσταται στην Αθήνα, όπου μεγάλωσε στις προσφυγικές γειτονιές του Βύρωνα, τελείωσε το ιστορικό Α΄ Γυμνάσιο Αρ-

ρένων στην Πλάκα και, στη συνέχεια, σπούδασε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, όπου υποστήριξε και τη διδακτορική του διατριβή, με θέμα την έννοια του δικαίωματος. Στον ελληνοϊταλικό πόλεμο έλαβε μέρος, πολεμώντας στη Μακεδονία, ως έφεδρος ανθυπολοχαγός, ενώ στη διάρκεια της Κατοχής αγωνίστηκε από τις τάξεις του Ε.Α.Μ. Από το 1945 αρχίζει την πανεπιστημιακή του σταδιοδρομία ως υφηγητής της Φιλοσοφίας του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, απ' όπου απολύεται παρανόμως το 1947, επειδή αναδείχθηκε πρόεδρος του Ελληνοσοβιετικού Συνδέσμου Νέων. Η ηθική του, εξάλλου, ακεραιότητα και η πνευματική του ανωτερότητα «στη διάρκεια του Εμφυλίου» του στοίχισαν και τον εκτοπισμό του στην Ικαρία και στη Μακρόνησο (1947-1950), όπου έζησε όλη τη φρίκη της εξορίας.

Από το 1955-1966 διδάσκει Φιλοσοφία στη Σχολή Ελεύθερων Σπουδών «Αθήναιον», ενώ, στα χρόνια της δικτατορίας, με την αυτοεξορία του στη Γαλλία, διδάσκει Φιλοσοφία του Δικαίου στο Πανεπιστήμιο του Νανσύ (1969-1975). Επανακάμψας στην Αθήνα, μετά την πτώση της Χούντας, διατέλεσε καθηγητής της Φιλοσοφίας και πρύτανης στο Πάντειο⁴ Πανεπιστήμιο (1975-1981), Πρόεδρος της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας (1979-1981) και το 1984 εκλέγεται τακτικό μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, στην έδρα Ιστορίας της Φιλοσοφίας και Πρόεδρος της το 1993. Διατέλεσε, επίσης, δύο φορές Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων (1989 και 1990), ενώ το 1990 είχε προταθεί από τον ενιαίο Συνασπισμό της Αριστεράς και της Προόδου, ως υποψήφιος Πρόεδρος της Δημοκρατίας, για την οποία, όμως, υποψηφιότητα είχε επιφυλάξει, δηλώνοντας σε συνέντευξή του στο περιοδικό «Η Νέα Πολιτική», τα εξής: «Επειδή είμαι και

καθηγητής της Πολιτικής Φιλοσοφίας, αποφάσισα να μην είμαι με κανένα κόμμα. Να είμαι ουδέτερος και όσο μπορώ συμφιλιωτικός. Μου πρότεινε η Αριστερά να γίνω Πρόεδρος της Δημοκρατίας, χωρίς να το θέλω. Εγώ δεν ζήτησα ποτέ ούτε από την Αριστερά και τη Δεξιά καμία ανάδειξη και κανένα αξίωμα. Ήθελα να μείνω απ' έξω και να συμβουλευόμαι και ιδίως να μειώνω τις αδιαλλαξίες».

Λόγω της βαθύτατης παιδείας του, Λαπόρροιας ενός ευρωπαϊκού οικουμενικού πνεύματος, ο Κ. Δεσποτόπουλος δέσποζε σε πολλαπλά γνωστικά πεδία. Κυρίως, όμως, η **συνεισφορά του στη Φιλοσοφία του Δικαίου υπήρξε κεφαλαιώδης**, σε διεθνές επίπεδο, και η διά βίου ενασχόλησή του με τη σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, μας κληροδότησε σημαντικές φιλοσοφικές αναλύσεις, που υπερβαίνουν τις σαράντα, πλήθος άρθρων σε ελληνικά και ξένα έντυπα, και αξιόλογα επιστημονικά συγγράμματα, έργα ορόσημα. Αναφέρουμε ενδεικτικά. Φιλοσοφία του δικαίου (1954), Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος (1957), Ηθικά Α' και Β' (1947, 1962), όπου παρουσιάζει τις ερμηνευτικές προσεγγίσεις του στον Αριστοτέλη, Περί των κενών του δικαίου (1962), Περί της προαιρέσεως κατ' Αριστοτέλη (1963), Φιλολογικά (1964), Φιλοσοφικά Μελετήματα (1965), Η κριτική του Πλάτωνος για την ποίηση (1966), Le concept de justice selon Aristote (1969), Études sur la liberté (1974), Sur la famille d'après Aristote (1975), Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας (1976), Φιλοσοφία Ιστορίας κατά Πλάτωνα (1982), Ο Αριστοτέλης για την οικογένεια και τη δικαιοσύνη (1983). Το 2013 ολοκληρώνει το τρίτομο αυτοβιογραφικό του έργο Αναπολήσεις, το πιο προσωπικό του βιβλίο, που έχει το χαρακτηριστικό πνευματικής παρακαταθήκης, αλλά αποτελεί και χαρτογράφηση ενός στόχου ζωής και ενός συστήματος αξιών.

Ο Κ. Δεσποτόπουλος, ακαταπόνητος ερευνητής, προσέφερε στην επιστήμη ρηξικέλευθες θέσεις, κινήθηκε ανάμεσα σε ελεύθερη έρευνα, ακαδημαϊκά καθήκοντα και θε-

σμικά αξιώματα, εκφράζοντας, συνάμα, το πνεύμα του ελληνικού οικουμενισμού, στην ταραχώδη διαδρομή του από τις αρχές του 20^{ου} ως τις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Πνευματικός ταγός της εποχής του και εμβληματική φυσιογνωμία της επιστήμης και των γραμμάτων, με ευρωπαϊκή αλλά και διεθνή ακτινοβολία, **υπήρξε γνήσιος εκφραστής του αρχαίου ελληνικού πνεύματος και δεινός μελετητής του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη.**

Ο Κ. Δεσποτόπουλος υπηρέτησε με ήθος και συνέπεια, ως Έλλην και Σμυρναίος⁵, τον ίδιο του το βίο, που δοκιμάσθηκε, μετά την προσφυγική ένδεια, με τον ένδοξο πόλεμο του '40-'45, όπου βρίσκεται στην πρώτη γραμμή, το αίμα και τις συνέπειες του Εμφυλίου, κληροδοτώντας στους νεότερους, δίκην παρακαταθήκης, τις αρχές και τις αξίες του πολιτισμού και της Δημοκρατίας.

Η μνήμη του κορυφαίου φιλοσόφου και το τεράστιο έργο του συνιστούν, όντως, εθνική κληρονομιά στη χώρα μας, ενώ η απώλειά του καθιστά την Ελλάδα πνευματικά φτωχότερη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Βλ. «Γράμματα Αναγνωστών», Η Καθημερινή, 23 Οκτωβρίου 2014.
2. Ο πατέρας του Ιωάννης έμεινε όμηρος στη Μικρά Ασία.
3. Βλ. «Φήμη Παρόντος» αντί αποχαιρετισμού στον Κωνσταντίνο Ι. Δεσποτόπουλο, Τήλεφος, της Ελένης Μπίστικα. Η Καθημερινή, 9 Φεβρουαρίου 2016.
4. Η πρυτανεία του Παντείου Πανεπιστημίου, τιμώντας τη μνήμη του, κατά τη διάρκεια τελετής στις 31/3/2016, μετονόμασε την αίθουσα 102 σε Αίθουσα Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου.
5. Ο Κ. Δεσποτόπουλος ήταν πάντα παρών στους αγώνες μνήμης του Μικρασιατικού Ελληνισμού, που τις οργανώνει η Ένωσις Σμυρναίων, ιδρυθείσα το 1936.

Ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΑΝΑΠΟΛΕΙ...

(1913-2016)

Τόν Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο, άνδρα σημαντικό, μέ νηφάλια σκέψη και συγχωρητική διάθεση, συνάντησα στην Παλαιά Βουλή, στην έκδηλωση προς τιμήν του από την ΕΚΔΕΦ. «Πώς βλέπετε τόν Έλληνα;» τόν ρώτησα. Ήσχυσε τó κεφάλι και μου άπάντησε σχεδόν συνωμοτικά: «Ήχει περισσότερα προτερήματα από έλαττώματα». Μέ συγκίνησε ή άπάντησή του, άποσταγμα ζωής ενός αιώνα, ανθρώπου άκέραιου, πολίτη συνεπούς, και λαμπρού στοχαστή. **Διάβασα μετά τις Άναπολήσεις του**, τούς τρεις μικρούς τόμους, πού κυκλοφόρησαν τó 2005, από τις εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ. Κάποια άποσπάσματα μεταφέρω στόν αναγνώστη, ένδεικτικά του ήθους του:

Άναπολήσεις (τόμος Α΄)

Τόν Σεπτέμβριο 1937, μάς συγκίνησε βαθιά ό θάνατος αϊφνίδια του Συκουτρή, σέ ήλικία 36 έτων. Πολλοί έκλεκτοί φοιτητές είχαν τή συναίσθηση τότε ότι χάθηκε όχι άπλως ό έξαίρετος δάσκαλός τους, αλλά ένας κορυφαίος πνευματικός ταγός της Ελλάδος. Τότε, υπό τó κράτος άκόμη της συγκίνησης, κάποιοι φίλοι άποφασίσαμε να εκδώσουμε περιοδικό, με σκοπό να συμβάλομε υπεύθυνα στή δημιουργική σύνθεση παραδοσιακών άξιων και νεότερων, έποικοδομητικών, τάσεων του ευρωπαϊκού πνεύματος, **μέ κριτική άντιπαράθεση προς τόν ψυχολογισμό, τόν κοινωνιολογισμό και τόν βιολογισμό άποδοκιμασμένους στή συνείδησή μας, για τήν άντιπνευματική μονομέρειά τους**.

Σύνδρομο σκοπό είχαμε να συμβάλομε και στην υπέρβαση της ύφιστάμενης τότε άκόμη διγλωσσίας, του δυσχειριστου αυτού και δυσβάστακτου από τόν ελληνικό λαό γλωσσικού πλούτου. Και θεωρούσαμε τήν υπέρβαση αυτή έπιτεύξιμη όμαλά, μέ καλλιέργεια έπίμονη της δημοτικής, χωρίς άπαγορεύσεις εισδοχής σ'αυτήν λέξεων ή και σύνθετων γλωσσικών τύπων της καθαρύουσας και της αρχαίας και μεσαιωνικής ελληνικής, δεκτικών προσαρμογής στόν κορμό της. Όραματιζόμαστε, όχι παράλογα, τή διάπλαση ένιαίας ελληνικής γλώσσας, πλούσιας και

ώραίας, ώστε οι Έλληνες της έρχόμενης γενεάς να διαθέτουν εύχέρεια προς άνετη έκφραση, μέ κομψότητα και ακρίβεια των συναισθημάτων και των διαλογισμών τους.

Στήν Μακρόνησο (τόμος Β΄)

«Ή άμέσως ύπογράφεις τή δήλωση μετανοίας ή πηγαίνεις άμέσως για λιντσάρισμα στό Γ΄ Τάγμα». Δεν έχασα τήν άταραξία μου και του άπάντησα: «Κύριε Διοικητά, μέ πλήρη έπίγνωση των συνεπειών στή δραματική αυτή ώρα, σας δηλώνω: Ήχω καθήκον να περιώσω τήν τιμή της ελληνικής φιλοσοφίας. Ο Σωκράτης άρνήθηκε να ύποβάλει κάτι σαν δήλωση μετανοίας. Και άνάλογα σέ κρίσιμες ώρες συμπεριφέρθηκαν ό Πλάτων και ό Άριστοτέλης. Άλλά παρόμοιο είναι τó μήνυμα και της ελληνικής τραγωδίας. Ο Σοφοκλής διά στόματος Αϊαντος θεσμοθετεί: «ή ζήν καλώς ή τεθνηκέναι τόν ευγενή χρή». Ο Διοικητής κραυγάζει: «Δέ λογαριάζω έγώ αυτά. Ήχεις ν'άπαντήσεις. Θά ύπογράψεις τή δήλωση; Ναι ή ού». Άπαντώ: «Ού ναι, ναι ού».

Ός ύπουργός Παιδείας (1989, Τόμος Γ΄)

Είχα έπίγνωση πόσο γλίσχρος ήταν ό μισθός των 46.000 διδασκάλων. Παρακάλεσα τόν Πρωθυπουργό (Ξενοφώντα Ζολώτα) να στέρξει μικρή αύξησή του. Μου άπάντησε: Τό έπιθυμώ, αλλά ή πολιτική μας λιτότητας δέν έπιτρέπει ούτε έλάχιστη έστω αύξηση του μισθού οϊασδήποτε ομάδας υπαλλήλων. Του άντείπα τότε: Ής προβοῦμε σέ μία πράξη, όμως, οι ΄Υπουργοί, συνέπειας ήθικης προς τήν πολιτική της λιτότητας. Είμαστε όλοι Καθηγητές ενεργοί ή συνταξιούχοι, έχομε άρα μισθό ή σύνταξη. Ής παραιτηθούμε λοιπόν του ΄Υπουργικού μισθού. Ο Πρωθυπουργός μου άπάντησε: Άδυνατώ να ύποχρεώσω τούς ΄Υπουργούς για συμμόρφωση προς τήν όρθή αυτή πρόταση, επαφίεμαι στην άπόφαση του καθενός. Ήγώ παραιτήθηκα του μισθού και νομίζω και ό Πρωθυπουργός.

Έπιλογή-Έπιμέλεια: Μαρία Μαρκαντωνάτου

Ιανουάριος - Νοεμβριος

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ο τελευταίος της γενιάς του '30

Του ΛΙΝΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ
Ομότιμου Καθηγητή, Ακαδημαϊκού

Ο σοφός Δάσκαλος Κωνσταντίνος Δεσποτόπουλος, πού μᾶς ἄφησε στις 7 Φεβρουαρίου 2016 στα 103 χρόνια του, ὁ ἀρχαιότερος και μεγαλύτερος στήν ἡλικία Ἀκαδημαϊκός, δικαιούται ἑνός ἀκόμη ἄξιου τίτλου, τοῦ τελευταίου σημαντικοῦ ἐκπροσώπου τῆς Γενιάς του '30, τῆς ὁποίας ἡ δίκαιη ἀποτίμηση ἐκκρεμεῖ ἀκόμη, ἐνῶ θά μᾶς ἦταν πολλαπλά ὠφέλιμη. Γεννημένος τό 1913 ἦλθε στήν Ἀθήνα σέ ἡλικία 9 ἐτῶν προσφυγόπουλο ἀπό τήν κατεστραμμένη Σμύρνη, μέ τά πρῶτα ἐγκύκλια γράμματα σέ καλό Ἑλληνο-Γαλλικό σχολεῖο. Ἀποφοίτησε ἀπό τό Α΄ Γυμνάσιο ἀρρένων Ἀθηνῶν τό 1929 μέ ἀκέραιο ἄριστα. Σπούδασε Νομικά στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καί νωρίς ἐντάχθηκε στόν κύκλο τῶν Φροντιστηρίων Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Κωνσταντίνου Τσάτσου, Κοινωνιολογίας τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου καί Κλασικῆς Φιλολογίας τοῦ Ἰωάννη Συκουτρῆ.

Πρῶτο δημοσίευμα τοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου στόν μακρῦ κατάλογο τοῦ συγγραφικοῦ ἔργου του εἶναι τό ἄρθρο του «Τό πρῶτο πρόβλημα τῆς πνευματικῆς ζωῆς» στό Περιοδικό τῶν Σπύρου Μελά, Γιώργου Θεοτοκά, Ι. Οἰκονομίδη ΙΔΕΑ, τεῦχ, 11/Νοέμβριος 1933, 298-305. Τό βραχύβιο μηνιαῖο Περιοδικό ΙΔΕΑ (1933-1934) εἶναι τό πιό ἀντιπροσωπευτικό τῆς Γενιάς τοῦ '30, ἰδεολογικά ἑλληνοκεντρικό καί φιλοευρωπαϊκό, μέ ἐκλεκτές συνεργασίες τῶν Κ. Τσάτσου, Ἀγγελου Τερζάκη, Α. Πάλλη, Β.Ν. Τατάκη, Θ. Εὐδή, Ντίμη Ἀποστολόπουλου, Στ. Ξεφλούδα, Θανάση Πετσάλη καί ἄλλων λιγότερο γνωστών ἀκόμη τότε πνευματικῶν προσώπων.

Τό 1937 τυπώνεται ἡ πρώτη βαθυστόχαστη νομική μελέτη τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου *Η πνευματική ὑπόσταση τῆς Νομικῆς ἐπιστήμης*, 48 σελ. (Βλέπε τήν ἔξοχη Βιβλιο-

κρισία τοῦ Παναγῆ Παπαληγούρα στό Περιοδικό ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ, τεῦχ. 1/Μάρτιος 1938, 43-45). Τό 1938 ἐκδίδεται τό δυστυχῶς βραχύβιο κι' αὐτό (6 τεύχη) καί ἴσως ἐγκυρότερο Περιοδικό τοῦ Μεσοπολέμου *ΤΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ**. Μηνιαῖο Περιοδικό πνευματικῆς καλλιέργειας μέ Διευθυντές τούς Κ. Δεσποτόπουλο, Παναγῆ Παπαληγούρα, Νάσο Δετζώρτζη καί Ἡρώ Κορμπέτη. Τακτικοί συνεργάτες οἱ: Κ. Τσάτσος, Ἀγγελος Σικελιανός, Ἡρώ Πεζοπούλου.

Ἀπό τό 1938 ἀρχίζει καί ἡ συνεργασία του μέ τό ἔγκριτο *ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ* τῶν Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλου, Κ. Τσάτσου, Π. Κανελλόπουλου, Κ. Τσαμαδοῦ μέ πρώτη μία Βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου τοῦ Χ. Γιεροῦ, Ι. Κάντ, Προλεγόμενα εἰς πᾶσαν Μεταφυσικήν (Ἀθήναι, χ.χ., 219 σελ.) τῆς Διδακτορικῆς Διατριβῆς τοῦ Κ.Δ. *Το δικαίωμα ὡς διανόημα τοῦ νομοθέτου*: ΑΦΘΕ Ι' (1939) 146-237.

Ἡ ἐντυπωσιακά ἐκτενέστατη Ἐργογραφία τοῦ Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου ἀπό τό 1941 ἕως το τέλος τῆς μακρᾶς ζωῆς του τό 2016 περιλαμβάνει πολλές δεκάδες ἄρθρων, βιβλίων, Ἀνακοινώσεων στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Βιβλιοκρισιῶν, Προλόγων σέ βιβλία τρίτων, ἐπιστολῶν κλπ. Ἡ ἐργογραφία αὐτή, ἐπίμοχθη ἐργασία μου, θα περιληφθεῖ στήν ὑπό ἔκδοσιν *Φιλοσοφική Βιβλιογραφία τοῦ Μεσοπολέμου*, ὑπό Λ.Γ. Μπενάκη – Κ. Γαρίτση, ἔκδοση τῆς «Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλης Λαμπριδῆ» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Μικρό δείγμα τῆς γραφῆς του Κ. Δεσποτόπουλου ἀπό το πρῶτο ἤδη δημοσίευσμά του (ΙΔΕΑ, 1933).

ΤΟ ΠΡΩΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΖΩΗΣ

Συχνά διαβάζοντας μᾶς συμβαίνει να στα-

ματούμε σέ κάποιες φράσεις όχι μόνο γιά τήν όμορφιά τής διατύπωσής τους είτε κάποιο άλλο λόγο αλλά τίς περισσότερες φορές και γιά τήν εξαιρετική βαρύτητα τής σημασίας πού έχει τό νόημά τους. Καί μᾶς γίνονται αὐτές οἱ φράσεις κάποτε ἐξαιρετικά οἰκείες καί γυρίζουνε στό νοῦ μας γιά πολύ καιρό. Καί μέ τό δίκιο τους ἴσως. Κάποιες φορές καλύπτουνε ὅλη τήν πνευματική δημιουργία τοῦ προσώπου, πού τίς διατύπωσε, καί δείχνονται σαν πρόγραμμά της. Ἔχουνε ὅμως καί οὐσιαστικώτερη ἀποστολή. Τό νόημα πού περιέχουνε ταιριάζει πράγματι νά ἐνοποιήσει καί ὀλοκληρώσει τό ἔργο του. Γιατί, ρυθμίζοντας τό πνευματικό του ἐγώ, ρυθμίζει κατά συνέπεια καί ὀλόκληρο τό ἔργο του, ἀφοῦ τό δεύτερο δεν εἶναι παρά ἡ ἀντικειμενική ὄψη τοῦ πρώτου, ἡ ἀποκρυσταλλωμένη ζωή του.

Τέτοιες φράσεις, γιά νά ἀναφέρω δύο γνωστές, πού μέ σταμάτησαν συχνά, ὁ στίχος ἐκεῖνος τοῦ Σολωμοῦ «ἀνοιχτά πάντα κι ἄγρυπνα τά μάτια τής ψυχῆς μου», καί πάλι ἡ περίφημη δήλωση τοῦ Σωκράτη «ἔως ἄν ἐμπνέω, οὐ μή παύσωμαι φιλοσοφῶν», πού γιά λογική αἰτία τής ταιριάζει βέβαια ὁ σέ ἄλλο σημείο τοῦ ἴδιου Πλατωνικοῦ κειμένου ἀφορισμός «ὁ δέ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτός(1)».

Ἡ σημασία ὅμως τῶν δύο αὐτῶν νοημάτων δεν εἶναι ἀπλῶς εἰδική γιά τά πρόσωπα, πού τά διατύπωσαν, ἀλλά πολύ γενικώτερη. Καί γι'αὐτό ἀκριβῶς καί τά ἀναφέρω τώρα, καί μάλιστα εἰδικά σάν ἐπιτυχημένη ἀπλῶς καί βολική ἀφετηρία. Ξεκινώντας δηλαδή ἀπό αὐτά καί διευρύνοντας τά προβλήματα, πού πηγάζουν ἀπό τήν ἔρευνά τους, θα ὀδηγηθοῦμε στο νά ἀντιμετωπίσουμε προβλήματα πολύ εὐρύτερα ἀπό ὅ,τι ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως θά φανοῦν, γενικῆς σημασίας γιά τήν ζωή τοῦ πνεύματος, πού συνθέτουν τό βασικό πρόβλημα καί τό οὐσιαστικώτερο γιά κάθε πνευματικό ἄνθρωπο.

Ἄς προσπαθήσουμε λοιπόν νά τά ἐρμηνεύσουμε...

Καταλήξαμε λοιπόν στό συμπέρασμα, πῶς ἀφετηρία πάντα πρέπει νάχουμε τήν σύγχρονη

ἱστορική πραγματικότητα στήν εὐρύτερη δυνατή σημασία της, πού περιλαμβάνει δηλαδή καί τό σύγχρονο κοινωνικό καί ὀικονομικό πρόβλημα καί κατ' ἐξοχήν φυσικά καί τίς εἰδήσεις πού ἔχουμε γιά περασμένους παληούς πολιτισμούς καί μάλιστα καί μέ τήν θετική καί τήν ἀρνητική τους ὄψη... Σύμφωνα λοιπόν μέ τά λεχθέντα οἱ συνθήκες τής ἐποχῆς εἶναι πού κάθε φορά ὑπαγορεύουν τό δέον τής κατεύθυνσης τοῦ πνεύματος καί πού χαράζουν στόν πνευματικό ἄνθρωπο τόν δρόμο πού έχει χρέος νά ἀκολουθήσει. Καί αὐτό φυσικά καί σήμερα καί κατ' ἐξοχήν μάλιστα σήμερα...

Νοέμβριος 1933

Κωνσταντῖνος Ι. Δεσποτόπουλος

(1) Ἀξιοπρόσεχτη εἶναι ἡ διατύπωση βιωτός καί όχι βιωτέος. Τό «Οὐ μή παύσωμαι...» παρ' ὅλη τήν ὄντολογική του διατύπωση ἔχει βέβαια καί δεοντολογική σημασία ἢ μᾶλλον στηρίζεται σέ μία δεοντολογική κρίση, πού ἐξυπακούεται. Αὐτό πού δεν θά τό παύσει δηλαδή, δεν θά τό παύσει γιάτί εἶναι δέον, κι ἄς μὴ λέγεται ρητά. Αὐτό ὅμως τό δέον εἶναι τόσο ἄρρηκτα δεμένο μέ τόν πνευματικό ἄνθρωπο, ὥστε εἶναι τό μόνο γι'αὐτόν δυνατό. Τό ἀντίθετό του δεν εἶναι ἀπλῶς μὴ δέον, ἀλλά ἀδύνατον. Γι αὐτό λέει ὅτι ὁ ἀνεξέταστος βίος εἶναι οὐ βιωτός καί όχι οὐ βιωτέος.

*Τά ἄρθρα τοῦ Κ. Δεσποτόπουλου στά ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ εἶναι τά ἐξῆς :

«Πρός τήν καθολική παιδεία», τεῦχ. 2/Ἀπρ. 1938, 60-73

«Πνευματική ἀριτιώση», τεῦχ. 5-7/Σεπτ. 1938, 153-173

Βιβλιοκρισία: Γ. Σαραντάρη, Ἡ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου. τεῦχ. 3-4/ Μάιος 1938, 143-150

Βιβλιοκρισία: Ἡ Αθ. Ρουσοπούλου, Κατασκευάζειν καί χαιρεῖν, τεῦχ. 1/Μάρτιος 1938, 45-48

Βιβλιοκρισία: Β. Λαοῦρδα, Ὁ Φίλιππος τοῦ Ἰσοκράτη, τεῦχ. 9/Ὀκτ. 1938, 228-9

Ο Πόππερ η Ιστορία και η Ιστορική Πρόβλεψη

Στη μνήμη του Κωσταντίνου Δεσποτόπουλου
που βίωσε τραγικά και αγάπησε φιλοσοφικά την Ιστορία

Της ΚΙΚΗΣ ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ
Ομότιμης Καθηγήτριας Φιλοσοφίας Ιονίου Πανεπιστημίου

Δύο λόγια για τον Πόππερ και τη γνωριμία μου μαζί του. Γεννήθηκε στη Βιέννη από Εβραίους γονείς που όμως, όπως εξομολογείται στην *Αυτοβιογραφία* του, βαφτίστηκαν χριστιανοί για χάρη των παιδιών τους, και μάλιστα πριν αυτά γεννηθούν... Διήνυσε όλον τον 20ό αιώνα 1902-1994 και βίωσε όλες τις περιπέτειες και τους πολέμους που διαδραματίστηκαν τότε. Σπούδασε μαθηματικά, μουσική και φιλοσοφία ενώ δίδαξε στη Μέση εκπαίδευση μαθηματικά και φυσική για ένα διάστημα. Πριν γίνει η Ένωση της Αυστρίας με τη Γερμανία, το γνωστό Anschluss το 1938, ξενιτεύτηκε πρώτα στη Νέα Ζηλανδία και μετά στην Αγγλία, όπου και σταδιοδρόμησε στην περίφημη Σχολή Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών του Λονδίνου (L.S.E.). Είναι γνωστός στο ελληνικό κοινό από τις μεταφράσεις έργων του με σπουδαιότερο το δίτομο: *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, το οποίο τον έκανε γνωστό ως υπερασπιστή μιας δημοκρατικής κοινωνίας ανοιχτής σε αλλαγές και βελτιώσεις που όμως γίνονται σταδιακά χωρίς βία, χωρίς επαναστάσεις και αιματοχυσίες...

Τον γνώρισα την Άνοιξη του 1976 σ' ένα Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας με θέμα: *μελέτη θανάτου* (Πλάτωνος *Φαίδων* 81ά)¹. Το είχε διοργανώσει ο ακαδημαϊκός Ι.Ν. Θεοδωρακόπουλος, ως αντιπρόεδρος τότε της Διεθνούς Ομοσπονδίας Εταιρειών Φιλοσοφίας (F.I.S.P.) στο προάστειο της Σπάρτης Μαγούλα, όπου είχε ιδρύσει την *Ελευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας «Ο Πλήθων»*, τελευταίο φιλοσοφικό του καταφύγιο.

Όταν τέλειωσε το Συμπόσιο ανταλλάξαμε με όλους τους συνέδρους διευθύνσεις, όπως γίνεται συνήθως, και σε λίγες μέρες, που ήταν και πασχαλινές, στην Αθήνα πια, έλαβα από τον Πόππερ κάρτα με ευχές και ευχαριστίες για την ωραία διαμονή και τη ζεστή φιλοξενία. Η ανταλλαγή ευχών και επιστολών συνεχίστηκε και τουλάχιστον εκ μέρους του συνοδεύονταν πάντοτε από μικρά ή μεγαλύτερα άρθρα ή βιβλία του με ιδιόχειρες αφιερώσεις -έχω την *Ανοιχτή Κοι-*

νωνία που δεν είχε μεταφραστεί ακόμα τότε ελληνικά και άλλα μικρότερα. Τέλος το Πάσχα του 1982 μαζί με την πασχαλινή κάρτα έλαβα και ένα μικρό πυκνογραμμμένο τομίδιο, ήταν η *Αυτοβιογραφία* του.

Μετά από πολλά χρόνια και με αφορμή το απολαυστικό βιβλίο *Η Οργή του Βίτγκενσταϊν*², οι συγγραφείς του οποίου παρέπεμπαν στην Αυτοβιογραφία προκειμένου να περιγράψουν τη σύγκρουση Πόππερ-Βίτγκενσταϊν και την οργή του τελευταίου, αποφάσισα να την μεταφράσω. Ελπίζω να εκδοθεί σύντομα από το Κέντρο Φιλοσοφίας της Ακαδημίας.

Έτσι άρχισε η προσωπική μου ενασχόληση με τον Πόππερ. Αλλά με την Ιστορία και την Ιστορική Πρόβλεψη μας καλούν τα ίδια τα σύγχρονα γεγονότα να ασχοληθούμε, γιατί είτε το συνειδητοποιούμε είτε όχι πάντοτε γυρίζουμε στην Ιστορία με αφορμή το παρόν. Έτσι οι δύσκολες μέρες που ζούμε και τα τραγικά που συμβαίνουν τα τελευταία χρόνια στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο μας μάς κάνουν να αναρωτιόμαστε: Μήπως τυχόν μπορούσαν να προβλεφθούν κάποια απ' αυτά τα γεγονότα; μήπως τυχόν ήταν εφικτή μια κάποια ιστορική πρόβλεψη; Χωρίς να το θέλουμε δηλ. ξανασκεφτόμαστε την έννοια της ιστορίας γενικά, αλλά και την έννοια της ιστορικής πρόβλεψης, της ιστορικής προφητείας ή του «ιστορικισμού», όπως ο Πόππερ την ονομάτισε. Γιατί κι αυτός ασχολήθηκε με την Ιστορία και την Ιστορική Πρόβλεψη ξεκινώντας τις αναζητήσεις του από, και με αφορμή το παρόν της εποχής του.

Δημιούργησε τον όρο «ιστορικισμός» για να σηματοδοτήσει αρνητικά και να δηλώσει την αντίθεσή του στις προφητικές ιστορικές προβλέψεις κάποιων φιλοσόφων ή κοινωνιολόγων που κατά τη γνώμη του επέδρασαν πολύ, και καταστροφικά, στην πορεία της ιστορίας των λαών, ιδιαίτερα των λαών της Ευρώπης, ενώ οδήγησαν σε ολοκληρωτισμούς και παγκοσμίους πολέμους -να θυμηθούμε ότι έζησε και τους δύο παγκοσμίους του 20^{ου} αιώνα και περισσότερο τον δεύτε-

ρο, γιατί τότε ήταν πια αρκετά ώριμος, ενώ τον πρώτο τον έζησε ως παιδί ή και έφηβος.

Πρώτη φορά συναντάται ως όρος στο έργο του *Η Ένδεια του Ιστορικισμού* -έχει μεταφραστεί και αυτό. Εκεί δίνει ο ίδιος ένα «Ιστορικό σημείωμα», όπως το λέει, εξομολογούμενος πως «η θεμελιώδης θέση του βιβλίου, ότι δηλ. η πίστη στο ιστορικό πεπρωμένο συνιστά καθαρή δεισιδαιμονία και ότι δεν είναι δυνατόν να υπάρξει καμία πρόβλεψη της πορείας της ανθρώπινης ιστορίας είτε με επιστημονικές είτε με οποιοσδήποτε άλλες ορθολογικές μεθόδους, φτάνει πίσω στον χειμώνα του 1919-1920»³. Τόσο παλιά! Τότε, όπως διηγείται στην *Αυτοβιογραφία*⁴, είχε νοιώσει μεγάλη απογοήτευση από φίλους του μαρξιστές που θεωρούσαν τους εαυτούς τους μελλοντικούς αρχηγούς του εργατικού κινήματος χωρίς να έχουν ιδέα από τη ζωή των χειρωνακτών εργατών... Ομολογεί ότι θαύμαζε τους εργάτες και προσπάθησε, χωρίς επιτυχία λόγω και της σωματικής του κατασκευής -ήταν μικρόσωμος- να ασκήσει χειρωνακτική εργασία. Μπορούμε έτσι να συμπεράνουμε ότι η πρώτη ώθηση για τον σχηματισμό της ιδέας του ιστορικισμού δημιουργήθηκε στο μυαλό του λόγω και της απογοήτευσης που ένοιωσε από μαρξιστές φίλους του και τις μαρξιστικές ιδέες τους, ιδέες που προφήτευαν την έλευση της «αταξικής κοινωνίας» και συγχωρούσαν τις όποιες βιαιοπραγίες στο όνομα αυτής της έλευσης. Όπως διευκρινίζει σε μεταγενέστερο κείμενό του: «η μαρξιστική άποψη ότι η κοινωνική επανάσταση θα οδηγήσει σε έναν καλύτερο κόσμο, μπορεί να γίνει κατανοητή μόνο στη βάση των ιστορικιστικών παραδοχών του μαρξισμού». Και εξηγεί: «Αν γνωρίζεις, βασιζόμενος σε ιστορική προφητεία, ποιο θα είναι το αποτέλεσμα της κοινωνικής επανάστασης ... τότε, και μόνον τότε, μπορείς να θεωρήσεις την επανάσταση με την ανείπωτη οδύνη που την συνοδεύει ως μέσο για την επίτευξη ανείπωτης ευτυχίας. Αλλά με την εξάλειψη του ιστορικιστικού δόγματος η θεωρία της επανάστασης καθίσταται εντελώς αβάσιμη»⁵. Φυσικά, κύριος υπεύθυνος για την «ανείπωτη οδύνη» ήταν ο Μαρξ και οι οπαδοί του.

Ότι κάπως έτσι διαμορφώθηκαν στο μυαλό του οι σχετικές ιδέες διαπιστώνεται και από το γεγονός ότι όλο το κατοπινό έργο του αποτελεί άμεση ή έμμεση επίθεση στον Μαρξ και τον μαρξισμό. Όμως δεν στάματησε στον Μαρξ, πήγε πίσω στον εμπνευστή του Μαρξ Χέγκελ, και πιο πίσω στον Πλάτωνα και τον

Ηράκλειτο! Για όλους αυτούς, που τους θεωρεί «ιστορικιστές» μιλάει διεξοδικά στην *Ανοιχτή Κοινωνία*⁶ του· μάλιστα τα ονόματα του Πλάτωνα, του Χέγκελ και του Μαρξ είναι οι υπόλοιποι στους δύο τόμους της, στον τόμο Ι έχουμε τον υπότιτλο: *Η γοητεία του Πλάτωνα και στον τόμο II τον υπότιτλο: Χέγκελ, Μαρξ και τα Επακόλουθα*.

Αλλά πώς δικαιολογεί αυτή την προς τα πίσω τόσο μακρά αναδρομή του; Την δικαιολογεί λέγοντας πως «είναι χρήσιμο να δούμε πώς προέκυψε το ιστορικιστικό δόγμα και πώς κατάφερε να εδραιωθεί με τόσο επιτυχία».

Ήδη στο πρώτο-πρώτο κεφάλαιο της *Ανοιχτής Κοινωνίας*, η οποία αναφέρεται αποκλειστικά στην Αρχαιότητα, περιγράφει τον ιστορικισμό ως «το δόγμα ότι η ιστορία καθορίζεται από ειδικούς ιστορικούς ή εξελικτικούς νόμους, η ανακάλυψη των οποίων θα μας καθιστούσε ικανούς να προφητεύουμε το πεπρωμένο του ανθρώπου». Διακρίνει τις εξής μορφές ιστορικισμού: (1) τη «θεϊστική» μορφή: «ο Θεός είναι ο συγγραφέας του έργου που παίζεται στην Ιστορική Σκηνή» και μάλιστα ότι «ο Θεός έχει διαλέξει έναν λαό για να λειτουργήσει ως το επιλεγμένο όργανο της βούλησής Του», (2) τη «νατουραλιστική» μορφή: «ο αναπτυξιακός νόμος» είναι «νόμος της φύσης», (3) την «πνευματική»: «ο αναπτυξιακός νόμος» είναι «νόμος της πνευματικής ανάπτυξης», και (4) την «οικονομική» μορφή: «ο αναπτυξιακός νόμος» είναι «νόμος της οικονομικής ανάπτυξης». Επισημαίνει ότι το δόγμα του εκλεκτού λαού το αναφέρει ενδεικτικά, γιατί «τα κύρια χαρακτηριστικά του είναι κοινά και στις δυο σημαντικότερες παραλλαγές του ιστορικισμού... δηλαδή στην ιστορική φιλοσοφία του ρατσισμού ή φασισμού από τη μια (τη δεξιά) μεριά και στη μαρξιστική ιστορική φιλοσοφία από την άλλη την (αριστερή) μεριά». Στην πρώτη έχουμε την «εκλεκτή φυλή» στη δεύτερη την «εκλεκτή τάξη». Συμπληρώνει ότι, επειδή «καθένα (από τα δόγματα αυτά) ανάγεται άμεσα στη φιλοσοφία του Χέγκελ, πρέπει να ασχοληθούμε και με αυτή τη φιλοσοφία επίσης».

Τώρα να δούμε πώς φθάνει στην Αρχαιότητα. Διαβάζουμε: «Εφόσον ο Χέγκελ σε ουσιαστικά σημεία του ακολουθεί ορισμένους φιλοσόφους της αρχαιότητας, θα χρειασθεί να συζητήσουμε τις θεωρίες του Ηράκλειτου, του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη προτού επανέλθουμε στις νεότερες μορφές του ιστορικισμού»⁷.

Σκινώντας από τον Ηράκλειτο περιγράφει τη θεωρία του της ροής και την αποδίδει, σε μεγάλο βαθμό, στη ρευστή κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα της εποχής του, τότε που καταρρέουν τα αριστοκρατικά καθεστώτα στις ελληνικές πόλεις και αναδύονται τυραννικά και στη συνέχεια δημοκρατικά πολιτεύματα. Στον ιστορικισμό του Ηράκλειτου, μας λέει ο Πόππερ, «εκδηλώνεται ένα από τα λιγότερο επαινετά χαρακτηριστικά του ιστορικισμού... ένας υπερτονισμός της αλλαγής, συνδυασμένος με την πίστη σ' έναν άτεγκτο και αναλλοίωτο νόμο του πεπρωμένου».

Επίσης αποδίδει στον Ηράκλειτο κατάφαση του πολέμου ορμώμενος από το γνωστό απόσπασμα: «πόλεμος πάντων πατήρ...» και τον θεωρεί πρόγονο νεότερων σχετικών απόψεων. Αλλά πρέπει να πούμε ότι στο απόσπασμα αυτό ο Ηράκλειτος διαπιστώνει, δεν αξιολογεί· περιγράφει μια υπάρχουσα κατάσταση, όπου ο πόλεμος πράγματι «υποδουλώνει» κάποιους ή «αναδεικνύει σε κυρίους» κάποιους άλλους⁸. Τέλος αναφέρεται και καταδικάζει τον αντιδημοκρατισμό ή αριστοκρατισμό του Ηράκλειτου: «ἄξιον Ἐφεσίοις ἠβηδόν ἀπάγξασθαι... οἵτινες Ἐρμόδωρον... ἐξέβαλον φάντες· ἡμέων μὴδὲ εἷς ὀνήϊστος ἔστω εἰ δὲ μὴ ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων». Επίσης αναφέρει το γνωστό «Εἷς ἐμοὶ μύριοι ἔαν ἄριστος ᾦ...»⁹. Εδώ ομολογουμένως έχει δίκιο.

Ιστορικισμός του Πλάτωνα έγκειται στο ότι διαπιστώνει προοδευτικό εκφυλισμό του ανθρώπινου γένους και προβλέπει επαναφορά μέσω κυκλικής πορείας παλαιότερων τρόπων ζωής και διακυβέρνησης -όλα αυτά τα αντλεί από τον διάλογο *Πολιτικό*¹⁰. Τον προοδευτικό εκφυλισμό του ανθρώπινου γένους ο Πόππερ τον εκλαμβάνει ως εκφυλισμό της «ράτσας» κάνοντας έναν ανεπίτρεπτο -κατά τη γνώμη μου- αναχρονισμό. Δια μακρών, διεξοδικά και ανελέητα -αλλά δίκαια- επιτίθεται στον αντιδημοκρατισμό του Πλάτωνα χωρίς όμως να παίρνει καθόλου υπόψη του την καταγωγή και τον άμεσο πολιτικο-κοινωνικό του περίγυρο καθώς και την κατάσταση της αθηναϊκής δημοκρατίας στις μέρες του. Σε αυτά δεν δίνει σημασία ο Πόππερ, γιατί αυτός ο τρόπος ερμηνείας -να παίρνουμε υπόψη μας την ιστορία προσώπων και κοινωνικών καταστάσεων- είναι ιστορικιστικός!

Υπάρχουν σελίδες συγκλονιστικές αλλά και απολαυστικές στην *Ανοιχτή Κοινωνία I* που αναφέρονται

π.χ. στην έννοια της δικαιοσύνης: θεωρεί την πλατωνική δικαιοσύνη «ολοκληρωτική δικαιοσύνη»: στις σελίδες που αναφέρονται στον φιλόσοφο-βασιλιά διαβάζουμε: «αυτός είναι μια αυτοπροσωπογραφία» του ίδιου του Πλάτωνα -εδώ έχει ομολογουμένως δίκιο. Τέλος υπάρχουν σελίδες στις οποίες εκφράζει «λύπη για τον Πλάτωνα που ήταν αναγκασμένος να αρخεσθεί στην εγκαθίδρυση της πρώτης καθηγεσίας αντί για την πρώτη βασιλεία της φιλοσοφίας» -εδώ είναι όντως απολαυστικός. Σε πάρα πολλά έχει δίκιο αλλά σε κάποια παραποιεί τον Πλάτωνα: την ανάδυση των ανθρώπων από το χώμα π.χ. στον μύθο του *Πολιτικού* την συνδέει με νεότερες ευρωπαϊκές ρασιστικές ιδέες και απόψεις: «ο νεότερος μύθος του Αίματος και Χώματος έχει το ακριβές αντίστοιχό του στον μύθο του Πλάτωνα για τους Αυτόχθονες». Η επιγραφή-προμετωπίδα στην πλατωνική Ακαδημία «μηδείς άγεωμέτρητος εισίτω» ερμηνεύεται ως αντίθεση του Πλάτωνα στην αριθμητική ισότητα και κατάφαση της γεωμετρικής ισότητας¹¹ -κάτι που μπορεί και να μην ισχύει, και η φράση αυτή να είναι απλώς δείγμα της εκτίμησης του Πλάτωνα στη γεωμετρία και τα μαθηματικά.

Η επόμενη επίθεσή του αφορά τον Αριστοτέλη. Η ενώ στον Πλάτωνα επιτίθεται μεν, δείχνει όμως την μεγάλη του εκτίμηση, τον Αριστοτέλη φαίνεται να μη τον εκτιμά, να μη τον θεωρεί καθόλου πρωτότυπον αλλά απλώς έναν εγκυκλοπαιδιστή -εκτός των άλλων απορρίπτει την επαγωγική και εμπειρική του μέθοδο, μέθοδο εναντίον της οποίας έχει γράψει πολλά. Ο ιστορικισμός του Αριστοτέλη έγκειται στο ότι πιστεύει ως βιολόγος, πως όλοι οι οργανισμοί εξελίσσονται προς ό,τι είναι προορισμένοι να εξελιχθούν λόγω της «εν δυνάμει» βιολογικής τους υπόστασης, λόγω της «εντελέχειας» που κρύβουν μέσα τους. Οι οργανισμοί εξελίσσονται προς την κατεύθυνση ενός «τελικού αιτίου», άρα προς μία μελλοντική εκδίπλωση της ουσίας τους, την οποία μπορούμε να γνωρίσουμε εξετάζοντας την εξέλιξή τους¹². Αντί της πλατωνικής πορείας προς ένα μελλοντικόν εκφυλισμό, στον Αριστοτέλη διαπιστώνει πορεία προς την πραγμάτωση και ολοκλήρωση της ουσίας των όντων, έχουμε δηλ. και σε αυτόν μια εξελικτική πορεία, και αυτό είναι στοιχείο ιστορικιστικό!

Στο σημείο αυτό δεν μπορώ να μη θυμηθώ έναν κατ'άλλα θαυμαστή του Πόππερ, τον καθηγητή

Frederik Raphael, ο οποίος σε ένα μικρό αλλά πολύ περιεκτικό κείμενο του γράφει μεταξύ άλλων: «Οι επιθέσεις του Πόππερ κατά του Αριστοτέλη θεωρήθηκαν απρεπείς και ασεβείς, ενώ εκείνες κατά του Πλάτωνα –με διεξοδικότερη αλλά και δομικότερη επιχειρηματολογία- χαρακτηρίστηκαν από τους αμετακίνητους πλατωνιστές επιστημονικά ελλιπείς. Ο Πόππερ είχε μάθει ελληνικά για να είναι σε θέση να διαβάσει τους Έλληνες συγγραφείς (ο Ηρόκλειτος ήταν επίσης αντικείμενο του επικριτικού του ενδιαφέροντος) είχε όμως ως ένα βαθμό βασιστεί στις μεταφράσεις, οι οποίες δεν ήταν διόλου ακριβείς και ικανοποιητικές, λόγω της ανεπάρκειας των βιβλιοθηκών του Καντέρμπουρι»¹³. Να προσθέσω ότι δεν αρκεί να γνωρίζει κανείς απλώς την αρχαία γλώσσα, πρέπει να έχει εποπτεία όλου του πολιτισμικού φάσματος –λογοτεχνία, τέχνη, φιλοσοφία- αλλά και της κοινωνικοπολιτικής κατάστασης, ίσως ακόμα να έχει γνωρίσει τη γεωγραφία και τοπογραφία, τη γλωσσίδα και το κλίμα ενός τόπου για να ερμηνεύσει σωστά τα κείμενα και να κρίνει τους συγγραφείς. Στην *Αυτοβιογραφία* π.χ.(κεφ. 15 σμ. 84) γράφει για την αριστοτελική κάθαρση: «Πρέπει ίσως εδώ να γίνει λόγος για τη θεωρία της κάθαρσης (hygienic theory) του Αριστοτέλη σχετικά με την τέχνη. Αναμφίβολα η Τέχνη έχει κάποια βιολογική ή ψυχολογική λειτουργία όπως είναι η κάθαρση(katharsis). Δεν αρνούμαι ότι η σπουδαία, η μεγάλη μουσική κατά μια έννοια «καθαίρει» (καθαρίζει;)το μυαλό μας (purify our minds). Αλλά η σπουδαιότητα ενός έργου τέχνης συνοψίζεται στο ότι μας «καθαίρει»(«cleanses us») βαθύτερα από ένα λιγότερο σπουδαίο; Νομίζω πως ούτε ο Αριστοτέλης θα δεχόταν κάτι τέτοιο». Αν στο σημείο αυτό έχει κατά νου τον ορισμό της τραγωδίας στην *Ποιητική*, κακώς συνδέει την «κάθαρση» του Αριστοτέλη μόνο με τη μουσική –η τραγωδία είναι κατεξοχήν λόγος- και κάμιστα «με την κάθαρση του μυαλού». Τολμώ να πω ότι εδώ πρόκειται για τυπική βορειοευρωπαϊκή νοησιαρχική κατανόηση και μονοκόμματο τρόπο σκέψης, και να φέρω ως αντιπαράδειγμα τον ισπανό ελληνοεραστή Πέδρο Αλάγια (Pedro Alalla)και μια καταπληκτική ομιλία του -με αφορμή την υποβάθμιση των ελληνικών σπουδών- καθώς και το βίντεο που την συνοδεύει για να καταλάβουμε τη διαφορά τού πώς βλέπει και ερμηνεύει την αρχαιότητα ένας μεσογειακός άνθρωπος...

Ας ξαναγυρίσουμε όμως στον Πόππερ και τον ιστορικισμό του.

Ο Χέγκελ πάσχει, κατά τον Πόππερ από «πλατωνίζουσα λατρεία του κράτους». Διαβάζουμε: «το κράτος είναι το παν και το άτομο ένα τίποτα»¹⁴. Δια μακρών περιγράφει τα πολιτικά κίνητρα του Χέγκελ και την στήριξη εκ μέρους του της πολιτικής τού προσωπικού κράτους και τού...«εργοδότη» του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου του Γ! Αναφέρει ως απόδειξη το ότι πήρε –ως αντάλλαγμα της στήριξης- τιμητική μετάκληση για το παν/μιο του Βερολίνου (1818), όπου στερέωσε τη φήμη του και έμεινε ως το τέλος της ζωής του. Για έναν «ουσιολογιστή» –όρος του Πόππερ επίσης καταδικαστέος όπως και αυτός του «ιστορικιστή»- «η κατανόηση του κράτους σημαίνει γνώση της ουσίας του ή του Πνεύματός του...μπορούμε δε να γνωρίσουμε την ουσία και τις δυνατότητές του μόνο από την πραγματική ιστορία του»¹⁵ –αυτό είναι θεμελιώδες δόγμα του ιστορικισμού κατά τον Πόππερ.

Δια μακρών περιγράφει τη σχέση πλατωνισμού, Αριστοτελισμού και εγελιανισμού. Περιγράφει επίσης τον τριαδικό ρυθμό προόδου, που ο Χέγκελ ονομάζει «διαλεκτική τριάδα», δηλ. τη θέση-αντίθεση-σύνθεση. Κατά τον Πόππερ, ο Χέγκελ αναφέρει απόψεις του Ηρόκλειτου για τον πόλεμο, ή του Σωκράτη για τη διαλεκτική μέθοδο, ώστε να δικαιώσει τις δικές του. Τέλος, και πάντοτε αναφορικά με τον Χέγκελ, ο Πόππερ υπερασπίζεται το κράτος έναντι της εκκλησίας: διαβάζουμε: «...ήταν η εκκλησία που έκαψε τον Giordano Bruno και ανάγκασε τον Γαλιλαίο να ανακαλέσει τις θέσεις του...». Και καταλήγει: «...η μετουσίωση του εγελιανισμού σε ρατσισμό ή του Πνεύματος σε Αίμα δεν επιφέρει καμιά μεγάλη αλλαγή στον κύριο χαρακτήρα του εγελιανισμού, τού δίνει απλώς μια χροιά βιολογίας και νεότερου εξελικτισμού»¹⁶.

Και φτάνει στον Μαρξ. Ο ίδιος ο Μαρξ επισημαίνει τη διαφορά του από τον Χέγκελ λέγοντας, σε ένα πολύ γνωστό χωρίο του Κεφαλαίου, ότι «στον Χέγκελ η διαλεκτική στέκεται με το κεφάλι κάτω, πρέπει να αναποδογυριστεί»¹⁷, εννοώντας ότι «η σκέψη δεν αποτελεί τη βάση της ανθρώπινης ζωής παρά μάλλον ένα είδος εποικοδομήματος». Πλέκει εγκώμιο στην εντιμότητα και την ειλικρίνεια του Μάρξ –αυτό πρέπει να τό τονίσουμε- στον ανθρωπισμό και την εργώδη προσπάθειά του να βοηθήσει την καταπιεζόμενη πλειοψηφία των ανθρώπων. Προσυπογράφει, όπως λέει, τον αντι-ψυχολογισμό του, και παραθέτει την

περίφημη ρήση τού Μαρξ: «Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων αυτή που καθορίζει την ύπαρξή τους, είναι, αντίθετα, η κοινωνική τους ύπαρξη αυτή που καθορίζει τη συνείδησή τους»¹⁸. Παρόλους αυτούς τους επαίνους δηλώνει ότι ο Μαρξ «υπήρξε ένας ψευδής προφήτης...» ότι «η οικονομική έρευνα του Μαρξ υπηρετεί εξολοκλήρου την ιστορική προφητεία του»¹⁹. Και παραθέτει διάφορα αποσπάσματα για να στηρίξει τον ισχυρισμό του, μεταξύ των οποίων και το γνωστό από το Κεφάλαιο: «Ακόμα και όταν μια κοινωνία έχει ανακαλύψει το φυσικό νόμο που καθορίζει την κίνησή της...ακόμα και τότε δεν μπορεί να υπερπηδήσει τις φυσικές φάσεις της εξέλιξής της ούτε να τις διαγράψει με μια μονοκοντυλιά. Μπορεί όμως να συντομεύσει και να μειώσει τις ωδίνες του τοκετού»²⁰.

Η διαφορά των αρχαίων από τους νεότερους ιστορικούς, επισημαίνει ο Πόππερ, «έγκειται στην κατεύθυνση της ροής ή της εξέλιξης της Ιστορίας. Ενώ ο αριστοκράτης Πλάτων καταδικάζει την εξέλιξη την οποία περιέγραφε ως εκφυλισμό, οι νεότεροι την επιδοκιμάζουν καθώς πιστεύουν σε ένα νόμο ιστορικής προόδου»²¹ –κάτι στο οποίο ομολογουμένως έχει απολύτως δίκιο.

Είχε δίκιο ο Πόππερ να εγκυβερνάει τους φιλοσόφους-προφήτες και τις προφητείες τους; Ναι. Είχε δίκιο· γιατί η Ιστορία ήταν και είναι απρόβλεπτη, πολύ περισσότερο στον σημερινό παγκοσμιοποιημένο κόσμο μας, ίσως απρόβλεπτη και χαοτική με την έννοια του «πριγκοζινικού χάους»²². Απρόβλεπτη για όσους την βιώνουν φυσικά· όταν τα γεγονότα τρέχουν, πολύ περισσότερο πριν τρέξουν, είναι αδύνατον να προβλέψει κανείς τη διαδρομή τους και τη σημασία τους. «Κατόπιν εορτής» βέβαια μπορούμε να τα ερμηνεύουμε και να λέμε ότι η (α) ή η (β) εξέλιξη ήταν αναμενόμενη κλπ.κλπ. Με τα λόγια του Πόππερ: «η όποια απόπειρα πρόβλεψης...θα μπορούσε να πετύχει το αποτέλεσμα της μόνο μετά το γεγονός...όταν η πρόγνωση θα έχει μετατραπεί σε διάγνωση»²³.

Ποιος δεν θυμάται τον τελευταίο προφήτη, τον Φράνσις Φουκουγιάμα –για να μην πάμε σε παλαιότερους- και το βιβλίο του *Το τέλος της Ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, στο οποίο ρητά αναφέρει τους Χέγκελ και Μαρξ ως προπάτορες των δικών του ιδεών περί Ιστορίας; Ποιος δεν θυμάται τις αισιόδοξες προβλέψεις του που γχούν και λίγο ειρωνικά στα αυτιά μας σήμερα; Έγραφε γύρω στα 1990: «Κι όμως τα

ευχάριστα νέα έφθασαν... Από τη Λατινική Αμερική μέχρι την Ανατολική Ευρώπη, από τη Σοβιετική Ένωση μέχρι τη Μέση Ανατολή και την Ασία ισχυρές κυβερνήσεις ανατρέπονται... έστω κι αν δεν έχουν δώσει τη θέση τους σε όλες τις περιπτώσεις σε βιώσιμες φιλελεύθερες δημοκρατίες· η φιλελεύθερη δημοκρατία παραμένει η μοναδική λογική πολιτική επιδίωξη που ενώνει διαφορετικές περιοχές και κουλτούρες σ' ολόκληρο τον πλανήτη»²⁴. Πώς να φαίνονται άραγε στον Φουκουγιάμα οι σημερινές εξελίξεις;

Ποιος περίμενε την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους της Ν. Υόρκης το 2001 -με το έμπα του 21^{ου} αιώνα- και τον φόβο που έκτοτε έρριξε τη σκιά του σε όλη την υφήλιο; Ποιος δεν ενθουσιάστηκε προ ετών με την Αραβική Άνοιξη; Ποιος δεν ήλπισε τότε; Βλέπουμε όμως τη συνέχεια... Ποιος περίμενε την εμφάνιση των τζιχαντιστών και την έκρηξη τόσης βίας στην καρδιά της Ευρώπης, στο Παρίσι, στη Μαδρίτη, στις Βρυξέλλες, στο Λονδίνο, στο Μάντσεστερ; Ποιος περίμενε νεαροί μουσουλμάνοι, που γεννήθηκαν και ζουν στην Ευρώπη, και απολαμβάνουν τις ευρωπαϊκές ελευθερίες, να αυτοπυρπολούνται και να σκορπίζουν τον όλεθρο στον τόπο τους; Ποιος περίμενε νεαροί χριστιανοί, που κατοικούν στην Ευρώπη και είναι ευρωπαίοι πολίτες, να κατατάσσονται στις γραμμές του Ισλαμικού Κράτους (ISIS) και να πηγαίνουν να πολεμήσουν στη Συρία; Ο Πόππερ, από κει ψηλά, θα είναι πικρά ευχαριστημένος με την επιβεβαίωση των απόψεών του για το μη προβλέψιμο της Ιστορίας!

Βέβαια, υπάρχουν τα «γιατί» και τα «διότι» των εκάστοτε εξελίξεων, όμως τα διαπιστώνουμε και τα διατυπώνουμε «κατόπιν εορτής», όχι από πριν. Εκ των υστέρων ξέρουμε και μπορούμε να τα ερμηνεύσουμε όλα. Αλλά δεν υπάρχει πιο παραπλανητική ουτοπία από την πρόβλεψη ότι μπορούμε να προβλέψουμε μακροπρόθεσμα το μέλλον. Έχει δίκιο λοιπόν ο Πόππερ από την άποψη ότι εμείς δημιουργούμε την Ιστορία αλλά δεν μπορούμε να προβλέπουμε την Ιστορία, προ πάντων σήμερα, που στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο μας το πέταγμα -κυριολεκτικά- μιας πεταλούδας στο ένα ημισφαίριο προκαλεί καταιγίδα στο άλλο ημισφαίριο...

Θα αντιτείνει κάποιος ότι υπάρχουν πάντοτε κάποιιοι που ξέρουν ή μάλλον σχεδιάζουν, προγραμματίζουν καταστάσεις, οι οποίες προκαλούν αλυσιδωτά

τις εξελίξεις που έρχονται, υπάρχουν κι αυτοί που έστω δέχονται ή ανέχονται τους σχεδιασμούς. Κατά κανόνα, θα μας πουν, είναι τα πάσης φύσεως συμφέροντα ατόμων ή ομάδων που υπαγορεύουν σχεδιασμούς και επιχειρήσεις-επεμβάσεις. Ο Πόππερ αρνείται τις θεωρίες συνωμοσίας, δηλ. αρνείται την επιτυχία τους, πιστεύει ότι αλλιώς μπορεί να σχεδιάζουν κάποιои, αν σχεδιάζουν, και αλλιώς να τους βγαίνουν οι εξελίξεις. Με τα δικά του λόγια: «ισχυρίζομαι ότι πρώτον οι συνωμοσίες δεν είναι συχνές...και δεύτερον ότι σπάνια πετυχαίνουν»²⁵. Όμως δεν μιλάμε για αυτούς όταν λέμε ότι η Ιστορία είναι απρόβλεπτη, μιλάμε για φιλοσόφους-προφήτες ή κοινωνιολόγους-προφήτες, αυτούς που ο Πόππερ εγκυβανει ως ψευδοπροφήτες, αυτούς που τάχα προβλέπουν τις ιστορικές εξελίξεις και μάλιστα μακροπρόθεσμα –τελευταίος εκπρόσωπός τους ο Φουκουγιάμα.

Όμως, την αρνητικά φορτισμένη έννοια του ιστορικισμού την απλώνει ο Πόππερ αποδίδοντας την σε κάθε εξηγητική ερμηνεία ιστορικών ή κοινωνικών φαινομένων, όταν αυτή παίρνει υπόψιν της την ιστορία τους και την εξέλιξή τους. Διαβάζουμε: «ο ιστορικιστής έχει την τάση να εξετάζει τους κοινωνικούς θεσμούς κυρίως από την άποψη της ιστορίας τους, δηλ. της καταγωγής, ανάπτυξης και σημασίας τους για το παρόν και το μέλλον»²⁶. Γενικεύει φτάνοντας στο σημείο να αποδίδει και σε καλλιτεχνικές προσεγγίσεις ιστορικιστικές τάσεις, π.χ. σε μουσουργούς όπως ο Βάγκνερ: «Ήταν ο Βάγκνερ αυτός που εισήγαγε στη Μουσική την ιδέα της εξέλιξης, την οποία (γύρω στο 1935) ονόμασα «ιστορικιστική», και είναι αυτός που με αυτόν τον τρόπο -ακόμα το πιστεύω- στάθηκε ο κυρίως φαύλος της υπόθεσης», δηλ. ο Πόππερ δεν δέχεται εξελικτική πορεία ούτε καν στην τέχνη. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος που βάζει στο σχετικό κεφάλαιο: *Προοδευτισμός στην Τέχνη, ειδικά στη Μουσική* κλείνει το κεφάλαιο λέγοντας: «Ο ιστορικισμός στην τέχνη είναι απλώς λάθος. Εντούτοις τον βρίσκει κανείς παντού. Ακόμα και στη φιλοσοφία ακούει κανείς για ένα νέο στίλ του φιλοσοφείν, ή για «Φιλοσοφία με ένα Νέο Κλειδί», σαν να ήταν το κλειδί που έχει σημασία και όχι ο τόνος του παιξίματος, και σαν να έχει σημασία αν το κλειδί είναι παλιό ή νέο. Βεβαίως δεν κατηγορώ έναν καλλιτέχνη ή ένα μουσικό επειδή προσπαθεί να πει κάτι νέο. Αυτό που όντως κατηγορώ είναι ότι πολλοί μοντέρ-

νοι μουσικοί δεν αγαπούν τη μεγάλη μουσική -τους μεγάλους δασκάλους και τα θαυμάσια έργα τους, τα μεγαλύτερα ίσως έργα που έχει δημιουργήσει ο άνθρωπος»²⁷.

Πολύ περισσότερο αρνείται να δεχθεί ότι γνωρίζουμε την προσωπικότητα ενός ανθρώπου μέσω της εξέλιξης της ζωής του· διαβάζουμε: «Με τον ίδιο τρόπο(τον ιστορικιστικό) η ουσία του ανθρώπου, η προσωπικότητά του, μπορεί να γνωσθεί μόνο μέσω της βιογραφικής του εκδίπλωσης. Εφαρμόζοντας αυτή την αρχή στην κοινωνιολογία οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η ουσία ή ο πραγματικός χαρακτήρας μιας κοινωνικής ομάδας μπορεί να αποκαλυφθεί και να γνωσθεί μόνο μέσω της ιστορίας της»²⁸.

Γιατί άραγε να τον ενοχλεί τόσο πολύ η γνώση μέσω της Ιστορίας, προσωπικής ή γενικής; Εδώ θα βοηθούσε η ψυχανάλυση, την οποία όμως επίσης βδελύσσεται ο Πόππερ. Απορρίπτει τον Φρόυντ που, όπως λέει στην *Αυτοβιογραφία*, ήταν συνομίληκος του πατέρα του, ο οποίος τον εκτιμούσε και είχε στο γραφείο του αναρτημένη τη φωτογραφία του²⁹. Τον κατατάσσει και αυτόν μαζί με τον Μαξ και τον Άντλερ στους δογματικούς ψευδοεπιστήμονες, σε αντίθεση με τον Άινσταϊν που τον θεωρεί ως τον κατεξοχήν επιστήμονα³⁰.

Είχε δίκιο να γενικεύει και να απορρίπτει κάθε ιδέα ιστορικότητας; Όχι βέβαια. Γιατί η Ιστορία και οι ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες είναι το πλαίσιο της ζωής μας και κάθε σκέψης ή θεωρίας μας. Ο Πόππερ δεν ήθελε με κανένα τρόπο να παραδεχτεί ότι η ιστορική συγκυρία, οι ιστορικο-κοινωνικές συνθήκες παίζουν ρόλο και μάλιστα αποφασιστικό στη συγκρότηση και εξέλιξη ενός ατόμου ή μιας ομάδας ατόμων, στη συγκρότηση και εξέλιξη ενός κοινωνικού φαινομένου ή μιας ομάδας φαινομένων, μιας ιδέας ή μιας θεωρίας. Φθάνει στο σημείο να υποστηρίζει ότι «μπορούμε να εισάγουμε νέους όρους ή να ορίζουμε εκ νέου τους παλιούς παραμερίζοντας πρόθυμα το αρχικό τους νόημα...»³¹. Θεωρούσε τις ιδέες και τις θεωρίες μας –επιστημονικές ή μη- σαν να βγαίνουν από το κεφάλι μας όπως η Αθηνά από το κεφάλι του Δία, ανεξάρτητα από την κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα μέσα στην οποία δημιουργήθηκαν. Σχέση και αλληλεξάρτηση έχουν, κατά τη γνώμη του, οι ιδέες μόνο η μια από την άλλη, π.χ. ο «κόσμος 3»³² είναι δημιούργημα της σχέσης και αλληλεπίδρασης των προϊόντων της ανθρώπινης διάνοιας και δημιουργικότητας, θεωρία έρ-

χεται να διαψεύσει και να αναιρέσει μια προηγούμενη, έτσι που μπορεί κανείς να μιλάει για «θάνατο των θεωριών»³³. Χαρακτηριστική είναι η ερμηνεία που δίνει στον ιστορικισμό του Πλάτωνα: «...ήταν έντονα επηρεασμένος από ποικίλους προδρόμους του και ιδιαίτερα από τον Ησίοδο, αλλά η πιο σημαντική επίδραση προήλθε από τον Ηράκλειτο». Κι αυτό, σημειώνει, επειδή «ο Ηράκλειτος ήταν ο φιλόσοφος που ανακάλυψε την ιδέα της αλλαγής»³⁴. Θεωρεί δηλ. ως γενεσιουργές αιτίες της θεωρίας του Πλάτωνα άλλες ιδέες προγενέστερων φιλοσόφων και καθόλου την αλληλεπίδραση με το κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο της ζωής του, δηλ. την αθηναϊκή δημοκρατία της εποχής του. Ούτε συνυπολογίζει την αριστοκρατική καταγωγή του Πλάτωνα και την αντίθεσή του στην «οχλοκρατία», στην οποία είχε περιέλθει η αθηναϊκή δημοκρατία.

Παρόλ' αυτά, πολλές φορές αντιφάσκει με τον εαυτό του και μας δίνει επιχειρήματα εναντίον του. Λέει π.χ. για τον Μαρξ: «η σκέψη του Μαρξ ήταν από πολλές πλευρές προϊόν της εποχής του, όταν η ανάμνηση του μεγάλου ιστορικού σεισμού, της Γαλλικής Επανάστασης ήταν ακόμα νωπή»³⁵. Ή για τον Ηράκλειτο: «αυτή η ανακάλυψη [της ροής] εντυπώθηκε στη σκέψη του από τρομακτικές προσωπικές εμπειρίες... εξαιτίας των κοινωνικο-πολιτικών αναστατώσεων της εποχής του». Για τον Ηράκλειτο επίσης παρατηρεί: «είχε τη δική του θέση ως κληρονόμος της βασιλικής οικογένειας... παραιτήθηκε από τις αξιώσεις του... ωστόσο... υποστήριξε την υπόθεση των αριστοκρατικών, οι οποίοι προσπαθούσαν μάταια να αναχαιτίσουν το ανερχόμενο κύμα των νέων επαναστατικών δυνάμεων»³⁶.

Σε τέτοια και παρόμοια θέματα είναι γνωστή η Σ μεγάλη του αντιγνωμία με άλλους συγχρόνους του ή νεότερους φιλοσοφούντες περί επιστήμης, γιατί επεκτείνει και στην Επιστήμη την άρνηση της ιστορικότητας -μοιράζεται με τους οπαδούς του Κύκλου της Βιέννης και του Λογικού Θετικισμού τον α-ιστορικό χαρακτήρα της Επιστήμης. Πιο γνωστή σε αυτή τη συνάφεια είναι η αντίθεσή του με τον Τόμας Κουν³⁷, ο οποίος πίστευε απολύτως στην ιστορικότητα -είναι εξάλλου ο πρωτοπόρος της ιστορικιστικής στροφής στην επιστημολογία³⁸- και στη σχέση και αλληλεπίδραση ιστορικο-κοινωνικής πραγματικότητας και επιστημονικής ανάπτυξης διατυπώνοντας τη θεωρία του «Παραδείγματος». Στο πολύ γνωστό βιβλίο του *Η δο-*

μή των επιστημονικών επαναστάσεων διαβάζουμε: «Η υποτίμηση των ιστορικών γεγονότων είναι βαθιά και μάλλον οργανικά ριζωμένη στην ιδεολογία του συνόλου των επιστημόνων...». Ενώ σχετικά με την κοπερνίκεια επανάσταση γράφει: «Μια εκτεταμένη εξέταση θα έπρεπε να συζητήσει την κοινωνική πίεση για μια μεταρρύθμιση του ημερολογίου..., μια πλήρης διαπραγμάτευση θα έπρεπε να λάβει υπόψη της τη μεσαιωνική κριτική στον Αριστοτέλη... και άλλα σημαντικά ιστορικά στοιχεία»³⁹.

Συναφής με τα παραπάνω, καθώς και με την κατάδικη του ιστορικισμού, είναι και η άρνηση του Πόππερ να δεχθεί ότι ο επιστήμονας περιορίζεται ή έστω επηρεάζεται από την οπτική, από το πλαίσιο, από τα «γυαλιά» που «του φόρεσε» η παιδεία του, η επιστημονική κοινότητα της εποχής του και ο κοινωνικο-πολιτικός του περίγυρος. Στο περίφημο έκτοτε συνέδριο του 1965 στο Λονδίνο, και σε μια έκρηξη ειλικρίνειας αλλά και σεβασμού προς τον κατά είκοσι χρόνια μεγαλύτερό του Πόππερ, ο Τόμας Κουν λέει: «πώς να πείσω τον σερ Καρλ, ο οποίος ξέρει όλα όσα κι εγώ ξέρω για την επιστημονική ανάπτυξη... ότι αυτό που εκείνος αποκαλεί πάπια μπορεί να ιδωθεί και σαν κουνέλι; Με ποιό τρόπο να του δείξω, πώς είναι να φοράει τα δικά μου γυαλιά όταν έχει ήδη μάθει να κοιτάζει το κάθε τι που θα του δείξω μέσα από τα δικά του γυαλιά;»⁴⁰. Αυτό ακριβώς είναι που διαρρήδην αρνείται ο Πόππερ -χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος άρθρου του: «*Ο Μύθος του πλαισίου*», όπου επιχειρηματολογεί κατά της έννοιας του πλαισίου και θεωρεί ότι αν αυτή εξαπλωθεί και κερδίσει έδαφος, θα υπονομεύσει την ενότητα της ανθρωπότητας και θα προκαλέσει βία και πολέμους⁴¹. Όλες αυτές οι απόψεις του είναι βέβαια αλληλένδετες και με την πάγια και παλαιά αντίθεσή του στον Σχετικισμό, τη δεύτερη μετά τον Ιστορικισμό θεωρητική αντιπάθειά του -αλλά αυτό είναι ένα άλλο και μεγάλο κεφάλαιο της διάνοησής του⁴².

Τώρα που, εδώ και πάνω από είκοσι χρόνια, έχει φύγει από τη ζωή, και έχουμε ολοκληρω το έργο του μπροστά μας, μπορούμε να κρίνουμε πιο νηφάλια τις ιδέες του. Αλήθεια, δεν έχει σημασία σε τι ιστορικό περιβάλλον γεννιέται και μεγαλώνει ένας άνθρωπος; Δεν σχετίζονται -θετικά ή αρνητικά- οι ιδέες του με τον περίγυρο, οικογενειακό, κοινωνικο-πολιτικό και πολιτιστικό, μέσα στον οποίο μεγάλωσε; Ο ίδιος ο Πόππερ δεν είναι παιδί της εποχής του και των εβραίων γονιών

του; Η Ανοιχτή Κοινωνία του με τις σφοδρές επιθέσεις που εξαπολύει σε όλους τους «ιστορικιστές» δεν βγήκε στο φως το 1945, όταν ακόμα κάπνιζαν τα ερείπια του Β' παγκοσμίου πολέμου; Είναι τυχαία όλα αυτά; Οι ιδέες του είναι άσχετες με την ιστορία της ζωής του, με την αυτοεξορία του και την περιπλάνηση στην οποία υποχρεώθηκε λόγω του γερμανικού φασισμού και της εβραϊκής καταγωγής του; Όχι βέβαια, όλα σχετίζονται με όλα. Αλλά αυτό ακριβώς είναι που ο Πόππερ θα το θεωρούσε ιστορικιστική ερμηνεία της προσωπικότητάς του και θα το εξόρκιζε. Γιατί άραγε; Άβυσσος η ψυχή του ανθρώπου!

Κλείνοντας, και τιμώντας τη μνήμη του παρά την κριτική στις ιδέες του –γιατί νομίζω τιμούμε κάποιον όχι χαϊδεύοντας τις ιδέες του αλλά αναφερόμενοι σ' αυτές και ασκώντας τους δημιουργική κριτική- θα αναφερθώ σε κάποιες σκέψεις του για την πολιτική και τους πολιτικούς που ταιριάζουν «γάντι» στη σημερινή θλιβερή μας πραγματικότητα. Διαβάζουμε: «Όλοι έχουμε την διόλου επιστημονική αδυναμία να θέλουμε να έχουμε πάντα δίκιο, και αυτή η αδυναμία μοιάζει να είναι ιδιαίτερα συνήθης στους επαγγελματίες και ερασιτέχνες πολιτικούς!» Και το πιο ενδιαφέρον: «οι κυβερνήτες είναι πάντοτε συγκεκριμένα πρόσωπα. Και σε οποιαδήποτε τάξη κι αν ανήκαν, από τη στιγμή που κυβερνούν ανήκουν στην άρχουσα τάξη»⁴³. Έχει κανείς αντίρρηση;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Ελευθέρα Σχολή Φιλοσοφίας ο «Πλήθων», *Μελέτη θανάτου 2ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας* (δύγλωσση έκδοση) Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 2002 (πρώτη εκδ.1977). Το θέμα του Πόππερ ήταν: «Ο θάνατος των θεωριών και των ιδεολογιών».
2. David Edmonds & John Eidinow, *Η Οργή του Βίτγκεσταϊν*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2004.
3. Καρλ Πόππερ, *Η Ένδεια του Ιστορικισμού*, εκδ. Ευρασία 2005 (στο εξής Ένδεια) σελ. 39.
4. Karl Popper, *Unended Quest. An Intellectual Autobiography*, Fontana/Collins 1976 σελ.35 (οι μεταφράσεις αποσπασμάτων του έργου είναι δικές μου, ενώ το αναφέρω πάντοτε ως *Αυτοβιογραφία*).
5. «Πρόβλεψη και προφητεία στις κοινωνικές επιστήμες» *7+1 Κείμενα για την ελευθερία της σκέψης*, εκδ. Εκκρεμές 2015 (στο εξής *7+1 Κείμενα*) σελ.127.
6. Καρλ Πόππερ, *Η Ανοιχτή Κοινωνία και οι εχθροί της* I-II, Δωδώνη 1980-82 (στο εξής *Ανοιχτή Κοινωνία*).
7. *Ανοιχτή Κοινωνία* I, σσ.44-47
8. *Ανοιχτή Κοινωνία* I σσ.52-53 και II σ.105 αντίστοιχα.
9. Τα αποσπάσματα του Ηράκλειτου από τους Diels-Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker* I, 22 B121 και B49 αντίστοιχα.
10. *Ανοιχτή Κοινωνία* I, σσ.61-62.

11. *Ανοιχτή Κοινωνία* II σελ.97 και I σελ.405 αντίστοιχα.
12. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ.11επ.: Οι αριστοτελικές ρίζες του εγελιανισμού και Ένδεια σ.74 κ.ε.
13. federik Raphael, *Πόππερ* εκδ.Ενάλιος 2007, σελ.19.
14. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σσ.54 επ.
15. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ.61 επ.
16. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ.98.
17. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ.155.
18. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ. 136.
19. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ. 125-127.
20. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ.131.
21. *Ανοιχτή Κοινωνία* I, σ. 89.
22. βλ. και Γ. Αλατζόγλου-Θέμελη, «Επιστημολογικά προβλήματα της Ιστορίας. Άλλοτε και Τώρα» *Φιλοσοφία των Επιστημών 10ο Πανελλήνιο Συνέδριο Φιλοσοφίας της ΕΦΕ*, Αριστοτέλειο Παν/μιο Θεσ/νίκης 2008, σελ. 289.
23. Ένδεια σελ.43.
24. Francis Fukuyama, *Το Τέλος της Ιστορίας και ο Τελευταίος Ανθρώπος*, εκδ. Λιβάνη 1993 (πρώτη εκδ.1992) «Εισαγωγή» σελ.14 επ.
25. Ένδεια σελ. 23.
26. *Ανοιχτή Κοινωνία* I, σελ.65.
27. *Αυτοβιογραφία* σελ.68-72.
28. Ένδεια σελ.82.
29. *Αυτοβιογραφία* σελ.11.
30. *Αυτοβιογραφία* σελ.38.
31. Ένδεια σελ.77.
32. Είναι η γνωστή θεωρία του: κόσμος 1=ο κόσμος των «πραγμάτων», κόσμος 2= ο κόσμος των «υποκειμενικών εμπειριών» και κόσμος 3= ο κόσμος των «λογικών προτάσεων καθαυτές» (*Αυτοβιογραφία* σελ.180 κ.ε.).
33. «Ο θάνατος των θεωριών και των ιδεολογιών», *Μελέτη Θανάτου 2ο Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας*, σελ.296 επ.
34. *Ανοιχτή Κοινωνία* I, σελ.48.
35. *Ανοιχτή Κοινωνία* II, σ. 132.
36. *Ανοιχτή Κοινωνία* I, σελ.50.
37. Χαρακτηριστικός είναι ο τίτλος του Steve Fuller: *Κουν κατά Πόππερ. Ο αγώνας για την ψυχή της επιστήμης* εκδ. Αλεξάνδρεια 2015 (πρώτη αγγλική έκδοση 2003).
38. T.S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, Θεσ/νίκη 1981. Βλ. την εισαγωγή του Βασίλη Κάλφα σ.23: «Η κατάσταση αλλάζει στη δεκαετία του '50...μια νέα γενιά ιστορικών (της επιστήμης) θεωρούν ότι ο κλάδος τους είναι ουσιαστικό συνθετικό της ιστορίας των ιδεών και ως ένα βαθμό της κοινωνικής και πολιτιστικής ιστορίας. Συντελείται λοιπόν μια ιστοριογραφική επανάσταση...».
39. *Η δομή* ό.π. σελ.218 και 141 αντίστοιχα
40. Imre Lakatos & Alan Musgrave (εκδ.), *Criticism and the Growth of Knowledge. Proceedings of the International Colloquium in the Philosophy of Science, London 1965*, vol.4, σελ.3 (μετάφραση δική μου)
41. Karl Popper, «The Myth of the Framework» *The Abdication of Philosophy: Philosophy and the public Good*, 1976 by Open Court Publishing Company (first edition) σελ. 24-25.
42. βλ. και Γ.Αλατζόγλου-Θέμελη, «Δυό διαμάχες για την αντικειμενικότητα του κριτηρίου» *Αφιέρωμα στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σ. 167-182.
43. Ένδεια σελ. 147 και 7+1 Κείμενα σελ.129, αντίστοιχα.

ΠΙΣΩ ΑΠΟ ΤΙΣ ΛΕΞΕΙΣ ΚΡΥΒΟΝΤΑΙ ΟΙ ΠΡΟΘΕΣΕΙΣ¹

ΟΙ ΥΠΟΒΟΣΚΟΥΣΕΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ «ΣΤΑΘΕΡΕΣ» ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΙΕΠ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Του ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΚΑΤΣΙΜΑΝΗ
Καθηγητή Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών

Συμμετοχή στη διαβούλευση

Το άρθρο αυτό περιορίζεται και επικεντρώνεται στο θεωρητικό πλαίσιο του Σχεδίου Προγραμμάτων Σπουδών για το μάθημα της Ιστορίας στην υποχρεωτική εκπαίδευση. Σκοπός του είναι, στο πλαίσιο της διαβούλευσης: α) Να ερευνήσει τις υπέρπουσες ιδεολογικές «σταθερές» που θα κατευθύνουν μελλοντικά τη συγγραφή των διδακτικών εγχειριδίων ιστορίας, καθώς και την παραγωγή του πρόσθετου συναφούς υλικού και β) να βοηθήσει όσους θα εγκύψουν με κριτικό βλέμμα σε αυτά όλα, προκειμένου τα επίμαχα σημεία που ενδεχομένως θα εντοπιστούν να αποδοθούν στους βαθύτερους, δηλαδή στους θεωρητικούς γενεσιουργούς παράγοντές τους.

Να σημειωθεί πως οι παραπάνω «σταθερές» όχι μόνο παραμένουν λογικώς ανοργάνωτες αντι να ενοποιηθούν σύμφωνα με τη νοηματική τους συγγένεια, αλλά και εγκατασπείρονται «τήδε κακείσε» σε διαφορετικές σελίδες του κειμένου, πολλές φορές μάλιστα με τροποποιημένη διατύπωση και όχι σπάνια με τη μορφή φευγαλέων υπαινιγμών. Αυτό, κατά τη γνώμη μου, δεν είναι ούτε τυχαίο ούτε αθώο. Αντίθετα, εξασφαλίζει την επίφαση της μετριοπάθειας και ταυτόχρονα επιτρέπει σε ορισμένες δύσκολες ή «ενοχλητικές» θέσεις να μην επισύρουν την προσοχή, αλλά να περάσουν σχεδόν απαρατήρητες, ώστε να αποφευχθούν τυχόν αρνητικά σχόλια.

Άλλο ιστορία και άλλο «Πολιτική Παιδεία»

Το Σχέδιο Π.Σ. θεωρεί δεδομένο ότι «ιστορία διδάσκουμε για να καλλιεργήσουμε δημοκρατική συνείδηση» (σελ. 8, πρβλ. και σελ. 9). Η θέση αυτή είναι μάλλον αυθαίρετη, δεδομένου ότι η ιστορία δεν πρέπει να συγχέεται με την «Αγωγή του πολίτη» — «Πολιτική Παιδεία» λέγεται σήμερα. Ωστόσο, η δημοκρατία παραμένει για τους μαθητές και τα σχολικά προγράμματα το «μέγιστον μάθημα». Και κορυφαία πνευματικά επιτεύγματα, ιδανικά για την ενστάλαξη δημοκρατικού ήθους στους μαθητές, είναι ο *επιτάφιος του Περικλή* (Θουκ. II 35 - 46), καθώς και ο μύθος και ο λόγος του Πρωταγόρα στον ομώνυμο πλατωνικό διάλογο (320 c-328 d). Αν αυτά τα κορυφαία γραμματειακά επιτεύγματα φυτοζωούν ή και λάμπουν δια της απουσίας τους στα ωρολόγια προγράμματα του λυκείου,

τότε οι μεγαλόστομες διακηρύξεις για καλλιέργεια δημοκρατικού ήθους στους μαθητές πολύ φοβάμαι ότι θα αποδειχτούν, κατά την επεικέστερη έκφραση, λόγος κενός. Όποιος ειλικρινά ενδιαφέρεται να ενσταλάξει τις δημοκρατικές αξίες στη συνείδηση των μαθητών, δεν κατατρίβεται σε πομπώδεις μεγαλοστομίες, αλλά περνάει από τα μεγάλα λόγια στις ενδεδειγμένες ενέργειες.

Με την ευκαιρία, σημειώνουμε ότι ο αληθινός βασικός σκοπός της διδασκαλίας του μαθήματος απουσιάζει. Έπρεπε να τονιστεί ότι με τη διδασκαλία της ιστορίας επιδιώκεται να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές πως οι λαοί και οι κοινωνίες υπόκεινται σε ένα διαρκές γίνεσθαι. Και ότι, ενώ αποτελούν δημιουργήματα του γίνεσθαι αυτού, ταυτόχρονα προβάλλουν ως οι δημιουργοί του, πράγμα που σημαίνει ότι, στο μέτρο των δυνατοτήτων τους, παρεμβαίνουν στις εξελίξεις και τις επηρεάζουν με σκοπό να βελτιώσουν τους όρους της διαβίωσής τους και να προαχθούν σε ανώτερα επίπεδα δημιουργίας και πολιτιστικών κατακτήσεων. Συνειδητοποιώντας το αέναο αυτό γίνεσθαι, στο οποίο έχουν και οι ίδιοι εμπλακεί, οι μαθητές θα αντιληφθούν και θα βιώσουν την τιμή και την ευθύνη ότι αποτελούν «εν δυνάμει» συν-δημιουργοί της ιστορίας.

Ανθρωπιστικές αξίες ή ιδεολογική κατήχηση; Ο γνήσιος ανθρωπισμός που λάμπει δια της απουσίας του.

Εκτός από την καλλιέργεια δημοκρατικής συνείδησης, οι συντάκτες του Σχεδίου επιφορτίζουν το μάθημα της ιστορίας με την καλλιέργεια ανθρωπιστικών αξιών «όπως η υπευθυνότητα, ο αλληλοσεβασμός, η αλληλεγγύη, η ελευθερία, η ισότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη». Αυτά όλα πρέπει να συνοδεύονται από «τη διαρκή κριτική επεξεργασία και αναίρεση στερεοτύπων και προκαταλήψεων εθνικών, φυλετικών, θρησκευτικών, κοινωνικών, έμφυλων, πολιτικών και πολιτισμικών». Το ζητούμενο είναι «η αποδόμηση της ρητορικής του πολιτικού λόγου και της προπαγάνδας (...), η κριτική επεξεργασία στερεοτύπων και προκαταλήψεων». Εκπαιδευτικοί και μαθητές, επιπλέον, καλούνται να αποφεύγουν «την εθνικιστική ή λαϊκιστική ρητορεία που αναπαράγει τις προκαταλήψεις και το δογματισμό» (σελ.8).

Χωρίς αμφιβολία, η καταπολέμηση των προκαταλή-

ψεων και των στερεοτύπων είναι παιδαγωγικά και επιστημολογικά επιβεβλημένα, αρκεί η καταπολέμηση αυτή να συστοιχεί με την αποδεικτική τεκμηρίωση και να μην επιχειρείται με τη διαδικασία της ιδεολογικοπολιτικής κατήχησης. Και δυστυχώς, αν κρίνει κανείς αποκλειστικά και μόνο με βάση το απαξιοτικό ύφος και την επιθετική φρασεολογία του κειμένου, διαπιστώνει ότι οι προκαταλήψεις, ο δογματισμός, η πολιτική ρητορεία και τα στερεότυπα, ενώ καταγγέλλονται και πρέπει να απορριφθούν, στην πραγματικότητα όχι μόνο παραμένουν, αλλά και αποτελούν στοιχεία διάχυτα, κυρίαρχα και πανταχού παρόντα σε αυτό το ίδιο κείμενο. Μοιραία, λοιπόν, αναρωτιέται κανείς το εξής: μήπως, σε τελευταία ανάλυση, καλό, θετικό, αποδεκτό και γόνιμο θεωρείται καθετί που απορρέει από τα δικά μας ιδεολογικά προτάγματα, ενώ ως κακό, αρνητικό, απορριπτό και στείρο αντιμετωπίζεται οτιδήποτε σχετίζεται με τις επιλογές και τις προτιμήσεις των αντιφρονούντων; Το συμπέρασμα είναι ότι στο όνομα της αποδόμησης του πολιτικού λόγου και της προπαγάνδας, η οποία εξαγγέλλεται και προεξοφλείται πανηγυρικά, έχουμε αποκάλυπτη εισβολή ενός καινούργιου πολιτικού λόγου και μιας προπαγάνδας, που τη φορά ετούτη δεν τηρεί καν τα προσχήματα!

Βέβαια, μέσα από τη διδασκαλία της ιστορίας αναδύεται χωρίς αμφιβολία ένας υψηλός ανθρωπισμός, αλλά όχι έτσι όπως τον αντιλαμβάνονται και τον σκιαγραφούν οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ. Αναδύεται η μοναδικότητα του ανθρώπου ως όντος προικισμένου με σύμφυτη ιστορικότητα. Πράγμα που σημαίνει ότι, ενώ τα άλλα έμβια όντα είναι υπάρξεις «ανιστορικές», καθότι εγκλωβισμένες στο στενάχωρο τρίγωνο: θρέψη-αναπαραγωγή-επιβίωση, ο άνθρωπος και μόνο αυτός σπάζει στο μέτρο του δυνατού τα δεσμά της ανάγκης και καταφέρνει να περάσει από τη φύση στην κουλτούρα. Αν, επομένως, υπάρχει μια αμετάκλητη ειδοποιός διαφορά του ανθρώπου από τα άλλα έμβια όντα, η οποία διατρανώνει τη μεγαλοσύνη και την αυταξία του, αυτή συνίσταται στο ότι, ακριβώς, ο άνθρωπος χαρακτηρίζεται από ιστορικότητα, δηλαδή αποτελεί όχι μόνο δημιούργημα αλλά και δημιουργό της ιστορίας – κάτι που πρέπει να αναδειχτεί και να προβληθεί κατά τη διδασκαλία του μαθήματος

Σχετικοποίηση της ιστορικής αλήθειας με σκοπό την εξυπηρέτηση σκοπιμοτήτων

Υπάρχουν ορισμένες αφητηριακές παραδοχές του Σχεδίου Π.Σ., οι οποίες, ενώ κατ' αρχήν κινούνται προς τη σωστή κατεύθυνση, προσφέρονται για συζήτηση και κριτική. Σύμφωνα με αυτές, επιβάλλεται στο

όνομα της δημοκρατικής κουλτούρας «η αποκήρυξη της μονοδιάστατης ανάγνωσης του παρελθόντος και της μοναδικότητας της ιστορικής αλήθειας», προκειμένου «να ενισχυθεί η συνεκτικότητα των σύγχρονων ευρωπαϊκών πολυπολιτισμικών κοινωνιών», όπως άλλωστε υποδεικνύει και το Συμβούλιο της Ευρώπης (σελ.8). – Εδώ γεννιέται όμως ένα δύσκολο ερώτημα: η κατά παραγγελίαν σχετικοποίηση της ιστορικής αλήθειας, προκειμένου να εξυπηρετηθούν σκοπιμότητες που συναρτώνται με την «πολυπολιτισμικότητα», μήπως ακυρώνει το κεκτημένο της αντικειμενικότητας στην αφήγηση του παρελθόντος δημιουργώντας έτσι «παράλληλες αλήθειες»; Και μήπως αυτές οι «παράλληλες αλήθειες», ενώ μπορούν να προσφέρουν στην κάθε πολιτισμική ομάδα «τη δική της την αλήθεια», ουσιαστικά τινάζουν στον αέρα τον επιστημονικό χαρακτήρα της ιστορίας;

Ας πάρουμε για παράδειγμα το χριστιανισμό. Μολονότι τον εκμεταλλεύτηκαν ιστορικά ποικιλώνυμες μορφές εξουσίας, προκειμένου, στο όνομά του, να εξυπηρετηθούν συμφέροντα ή και να διαπραχθούν εγκλήματα, δεν παύει να εμπεριέχει στον πυρήνα της διδασκαλίας του το κήρυγμα της αγάπης και το διαχωρισμό της δικαιοδοσίας του Θεού από το κράτος του Καίσαρα. Αυτός είναι ο λόγος, για τον οποίο δεν επιδιώκει – τουλάχιστον στην εποχή μας – την εγκαθίδρυση ολοκληρωτικών θεοκρατικών καθεστώτων. Επιπλέον, οι χριστιανοί δεν πυρπολούν τους χώρους λατρείας των άλλων θρησκειών, δεν κατακρεουργούν τους λειτουργούς τους και δεν εξοντώνουν συστηματικά τους πιστούς που ανήκουν σ' αυτές. Τα παραπάνω δεδομένα, που είναι πασίγνωστα στην εποχή μας, θα συζητηθούν άραγε στην τάξη – με την επιβεβλημένη ασφαλώς μετριοπάθεια και νηφαλιότητα, – όταν δοθεί η κατάλληλη ευκαιρία, ή θα αποσιωπηθούν στο όνομα της καταπολέμησης των προκαταλήψεων και των θρησκευτικών στερεοτύπων; Σε απλά ελληνικά: ποια από τις δύο αλήθειες έχουν άραγε «στο πίσω μέρος του μυαλού τους» οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ.; Την αλήθεια της ιστορίας ή την «αλήθεια» της πολιτικής ορθότητας και των ΜΚΟ;...

Η ιστορία «όπως είμαστε εμείς» ή «όπως είναι εκείνη»; Ο πειρασμός των προσχεδιασμένων «κατευθύνσεων».

Η αναφορά στις δημοκρατικές και τις ανθρωπιστικές αξίες είναι μια πρώτης τάξεως ευκαιρία για τους συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ., προκειμένου να κάνουν επίδειξη ενός ιδεοληπτικού ανανεωτισμού, ο οποίος: α) Προωθεί στη θέση της ιστορικής αφήγησης μονογρα-

φίες επικεντρωμένες σε σύγχρονα θέματα, όπως η «γυναίκα», το «παιδί», τα «άτομα με αναπηρία», οι «θρησκευτικές μειονότητες» (σελ. 4) αλλά και η ιστορία των θεσμών, του περιβάλλοντος και του κλίματος (σελ. 9) και β) εκφέρεται φραστικά με μια σειρά εξεζητημένους και πομπώδεις νεολογισμούς, όπου η ασάφεια, η αοριστία και η σύγχυση συναγωνίζονται για τα πρωτεία.

Αυτά όλα μπορεί να είναι επίκαιρα και σημαντικά ζητήματα που ενεργοποιούν στις μέρες μας έναν γόνιμο προβληματισμό. Επιστημολογικά, όμως, και παιδαγωγικά νομιμοποιούνται άραγε να τοποθετηθούν στο κέντρο του διδακτικού ενδιαφέροντος, και μάλιστα στην υποχρεωτική – και όχι την τριτοβάθμια! – εκπαίδευση; Και, γενικότερα, έχουμε το δικαίωμα να διδάσκουμε την ιστορία «όπως είμαστε εμείς» και όχι «όπως είναι εκείνη»; Μία, λοιπόν, από τις πολλές και κραυγαλέες αντιφάσεις του Σχεδίου Π.Σ. είναι το ότι στα συγκεκριμένα ερωτήματα δίνει απερίφραστα – και πολύ σωστά – μια απάντηση αρνητική: «Η υιοθέτηση ιστορικής οπτικής», διαβάζουμε στη σελ. 6, «αντιβαίνει στον αναχρονισμό και αποδομεί τον παροντισμό, την τάση δηλαδή των ατόμων στις σημερινές κοινωνίες να αντιλαμβάνονται και να ερμηνεύουν το παρελθόν με όρους του δικού τους παρόντος...». Αυτό είναι απολύτως ορθό, αλλά δημιουργεί την ακόλουθη απορία: οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ. διάβασαν άραγε και έλαβαν σοβαρά υπόψη τους το παραπάνω απόσπασμα της σελ. 6; Ή μήπως το παρέθεσαν, προκειμένου να «απενοχοποιήσουν», απλούστατα, το Σχέδιό τους, όπου οι αναχρονισμοί και οι «παροντισμοί» όχι μόνο είναι διάχυτοι παντού, αλλά και συνιστούν δομικά στοιχεία της φιλοσοφίας του Σχεδίου;

Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Στη σελ. 4 διαβάζουμε την παρακάτω φαινομενικά επουσιώδη επισήμανση, που γίνεται στη ρύμη του λόγου: «Τα θέματα αυτά πρέπει να μελετώνται σε ένα ανοικτό σε ιδέες και δεκτικό σε κατευθύνσεις συνεργατικό περιβάλλον». Το άνοιγμα στις ιδέες είναι αναντίρρητα ευπρόσδεκτο, εκείνο το «δεκτικό σε κατευθύνσεις», όμως, τι μπορεί άραγε να σημαίνει; Είναι μια αθώα μεθοδολογική οδηγία στο χώρο της διδακτικής; Ή μήπως πρόκειται για μια κυνική ομολογία ότι ο περισσότερο αποτελεσματικός τρόπος καταπολέμησης των «ανιστορικών ιδεοληψιών» και των «βαθιά συντηρητικών και αυταρχικών μεθόδων διδασκαλίας» είναι, ούτε λίγο ούτε πολύ, η προσχεδιασμένη στροφή του «συνεργατικού περιβάλλοντος» προς την ιδεολογικά και πολιτικά επιθυμητή «κατεύθυνση»;...

**Πιστεύομεν και εις τον φρονηματισμόν,
αρκεί να μας εξυπηρετεί!**

Στη σελ. 5 καταγγέλλεται η χρησιμοποίηση της

ιστορίας, παλαιότερα, ως μέσου «ιδεολογικής χειραγώγησης και φρονηματισμού της νέας γενιάς από την εκάστοτε πολιτική εξουσία». Τι είναι, όμως, φρονηματισμός; Είναι, θα απαντούσαμε πρόχειρα, η διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας με τέτοιο τρόπο, ώστε να καλλιεργηθούν στους μαθητές αξίες και να δημιουργηθούν στάσεις, που θα τους οδηγήσουν μελλοντικά σε θετικές μορφές συμπεριφοράς και δράσης στο πλαίσιο της δημοκρατικής κοινωνίας. Αν αυτή η εννοιολογική προσέγγιση του φρονηματισμού ευσταθεί, τότε πού οφείλεται άραγε η απερίφραστη καταγγελία του στη σελ. 5; Αυτή η ίδια εννοιολογική προσέγγιση –και μάλιστα «μετά προσθηκών και βελτιώσεων»– επιχειρείται από τους συντάκτες του Σχεδίου στη σελ. 15. Με τη διαφορά ότι εκεί ο φρονηματισμός έχει μετονομαστεί σε «μέσο καλλιέργειας στάσεων και αξιών για την κοινωνία και τη δημοκρατία». Αυτό σημαίνει σε απλά ελληνικά ότι ο μεταμφιεσμένος, έστω, φρονηματισμός που προωθεί τις δικές μας θέσεις είναι καλός και άγιος, ενώ επιβλαβής και απορριπτός είναι ο φρονηματισμός που προωθεί τις θέσεις της άλλης πλευράς...

Κατά τα άλλα, στο μάθημα της ιστορίας μπορεί και πρέπει να γίνονται στην τάξη συζητήσεις και να συνάγονται κριτικά ορισμένα πολύτιμα συμπεράσματα. Θα αποτελούσε, όμως, παρανόηση της φύσης της ιστορίας και φαλκίδευση του σκοπού της διδασκαλίας της κάθε απόπειρα να μετατραπεί το μάθημα σε μια νέου τύπου χρηστομάθεια. Άλλο πράγμα η καλλιέργεια ιστορικής συνείδησης και άλλο πράγμα τα συνθηματολογικού χαρακτήρα ευχολόγια και, κυρίως, ο ιδεολογικοπολιτικός διαποτισμός!

Η υποβάθμιση του σχολικού εγχειριδίου δια τον φόβον της κριτικής

Οι συντάκτες του Σχεδίου κατακεραυνώνουν με την κριτική τους τα προηγούμενα αναλυτικά προγράμματα του μαθήματος της ιστορίας. Κάνουν λόγο για «ιδεολογικές (...) αντιλήψεις», για «αναπαραγόμενες ανιστορικές ιδεοληψίες» και, τέλος, για «βαθιά συντηρητικές και αυταρχικές» μεθόδους διδασκαλίας. Στο στόχαστρο μπαίνει και το σχολικό εγχειρίδιο, από την καταθλιπτική παρουσία του οποίου ο επισημονικά συγκροτημένος, επιμορφωμένος και «λελογισμένα αυτόνομος» εκπαιδευτικός καλείται να χειραφετηθεί. Πώς θα συντελεστεί, όμως, αυτή η πολύπλοκη χειραφέτηση; Εδώ το Σχέδιο Π.Σ. είναι δυστυχώς αποκαρδιωτικά ομιχλώδες (σελ. 4).

Οπότε ανακύπτει η ακόλουθη απορία: α) Πώς θα προφυλαχτούν οι διδάσκοντες από τον πειρασμό να διαμορφώνουν κάθε φορά τη διδακτέα ύλη «κατά το δοκούν και αρέσκον»; Και κυρίως β) πώς θα αποτρα-

πούν από το να ολισθαίνουν κάθε φορά σε ανέξοδη ιδεολογική, πολιτική ή και κομματική ρητορεία κατά τη διάρκεια του μαθήματος; Και όμως, η λύση θα μπορούσε να είναι απλή: το εγχειρίδιο παραμένει η σταθερή βάση αναφοράς για την επεξεργασία του κορμού της ιστορικής ύλης. Και τα διάφορα συμπληρωματικά επιμέρους θέματα – χρήσιμα ή και πολύτιμα καθ'αυτά – θα μπορούσαν να εξακτινώνονται με αφετηρία το εγχειρίδιο εμπλουτίζοντας και προεκτείνοντας το περιεχόμενό του. Τα συνοδευτικά κείμενα στο τέλος της κάθε ενότητας αλλά και τα σύγχρονα τεχνικά μέσα (ψηφιοποιημένο σώμα ιστορικών πηγών, Τεχνολογίες Πληροφορίας και Επικοινωνιών) θα μπορούσαν να βοηθήσουν σε μεγάλο βαθμό.

Οστόσο, η αυτονόητη αυτή λύση δεν επιλέγεται όχι επειδή αγνοείται από τους συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ., αλλά επειδή η υποβάθμιση του σχολικού εγχειριδίου γίνεται συνειδητά και εμπρόθετα. Με ένα σχολικό εγχειρίδιο που δε θα έχει, βέβαια, καταργηθεί, αλλά θα έχει σε μεγάλο βαθμό εκτοπιστεί από ένα ποικιλώνυμο ιστορικό υλικό (πηγές, θεματικά πεδία), η διάλυση και η «εξαέρωση» της ιστορικής ύλης θα έχει συντελεστεί εκ του ασφαλούς, οπότε το αναμενόμενο εθνοαποδομητικό και ελληνομηδενιστικό περιεχόμενο του ρευστού και ετερόκλιτου αυτού «υλικού» θα είναι από εξαιρετικά δύσκολο έως εντελώς αδύνατον να εντοπιστεί και να καταγγεληθεί.

Αυτό άλλωστε οι συντάκτες του Σχεδίου δεν έχουν τον παραμικρό δισταγμό να το παραδεχτούν απερίφραστα: με την «πολυπρισματικότητα» και την «ενσυναίσθηση», γράφουν, με «τα ερευνητικά σχέδια που θα εκκινούνται (sic) με μεταβλητά ερευνητικά ερωτήματα», «με τους συνεργατικούς και ποικιλόμορφους τύπους μάθησης και επικοινωνίας», με τη σύσταση των «κατάλληλων (;) θεματικών φακέλων» κτλ. κτλ... «θα μειωθεί, αν όχι θα πάψει, η 'δημοφιλής' αλλά άσκοπη κριτική πάνω στα σχολικά εγχειρίδια» (σσ. 14 -15)... – Οπότε οι επίδοξοι συγγραφείς εγχειριδίων ιστορίας τύπου Ρεπούση μπορούν να κοιμούνται ήσυχοι!

Στη θέση της ιστορικής αφήγησης ένα σουρεαλιστικό μεταμοντέρνο παζλ

Δεδομένου ότι αποδίδεται προτεραιότητα στα επιμέρους θέματα, δηλαδή σε ασύνδετες μεταξύ τους μονογραφίες που ο ιστοριογραφικός αναθεωρητισμός τις αναδεικνύει και τις προβάλλει, υποβαθμίζεται η ιστορική αφήγηση, με την οποία είναι αλληλένδετη η πολιτική ιστορία. Τους πολέμους, τη συγκρότηση των κρατών, τη σύναψη συνθηκών, τις διακρατικές σχέσεις, τους αγώνες των λαών, τις κοινωνικές αντιπαραθέσεις και επαναστάσεις, την κατά περίπτωση μεγα-

λειώδη ή ολέθρια παρουσία ηγετικών προσωπικοτήτων και, γενικότερα, την πορεία εθνών και υπερεθνικών σχηματισμών μέσα από συγκρούσεις, διαψεύσεις, οπισθοδρομήσεις αλλά και ανατάσεις με κατεύθυνση τη δυσδιάκριτη αλλά υπαρκτή εξέλιξη και πρόοδο – αυτά όλα – οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ. τα αντιμετωπίζουν με υπεροψία και δυσπιστία (σελ.7).

Λίγες σελίδες παρακάτω οι συντάκτες του Σχεδίου γίνονται περισσότερο σαφείς: «Η νέα αντίληψη για τα περιεχόμενα της διδασκαλίας της ιστορίας προωθεί την άρση της πρωτοκαθεδρίας της πολιτικής ιστορίας (...)» (σελ. 9). Φαίνεται ότι τους διαφεύγει κάτι το βασικό. Ότι δηλαδή η πολιτική ιστορία είναι το συνεκτικό εκείνο πλαίσιο, στο οποίο εντάσσονται και από το οποίο απορρέουν τόσο η κοινωνική, η οικονομική και η «πολιτισμική» ιστορία, όσο και οι επιμέρους θεματικές ενότητες που υπαινηθήκαμε παραπάνω. Αυτά όλα τα αντικείμενα θα μπορούσαν κάλλιστα να αξιοποιηθούν διδακτικά με στοχευμένες παρεκβάσεις, που δε θα αναιρούσαν, αλλά θα συμπλήρωναν και θα εμπλούτιζαν την κυρίως ειπείν ιστορική αφήγηση. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν εντάσσεται στο σχεδιασμό των συντακτών του Σχεδίου Π.Σ.

Επιστρέφουμε κατά πάσα βεβαιότητα στη λογική, από την οποία διεπόταν η συγγραφική ομάδα εκείνου του αλήστου μνήμης βιβλίου *«Ιστορία Στ' Δημοτικού»*. Εκεί, όπως ίσως θα θυμούνται οι παλαιότεροι, αφιερωνόταν, για παράδειγμα, μισή σελίδα στις εισαγωγές και τις εξαγωγές της χώρας το 1858, αλλά για το ολοκαύτωμα του Μεσολογγίου γινόταν ένας απλός υπαινηγμός και τίποτα περισσότερο. Ή διετίθετο μια ολόκληρη σελίδα για τα αθηναϊκά καφενεία του 19ου αιώνα, τη στιγμή κατά την οποία η αφήγηση για το αλβανικό έπος συρρικνωνόταν σε μια σύντομη επί τροχάδην αναφορά. Με τον τρόπο αυτό, η ιστορική ύλη μετατρέπεται σε «ψηφίδες», με σκοπό να προκύψει ένα σουρεαλιστικό μεταμοντέρνο παζλ, ώστε η κυρίως ειπείν ιστορική αφήγηση να «φυγαδευτεί από την πίσω πόρτα».

Ιστορική αμνησία και ιστοριογραφικός αναθεωρητισμός

Σε κάθε περίπτωση, η ιστορία στην υποχρεωτική εκπαίδευση δεν είναι πλέον αυτή που γνωρίζαμε ως τώρα. Δεν πρόκειται για ριζική ανανέωση του μαθήματος αλλά στην ουσία για ένα νέο μάθημα με καινούργια ύλη, διαφορετικούς στόχους και πρωτόγνωρες διδακτικές μεθόδους, το οποίο οικειοποιείται το όνομα της ιστορίας και καταλαμβάνει στο πρόγραμμα τη θέση της. Όσο και αν ξορκίζουν τον αναχρονισμό και τον «παροντισμό», οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ. κάνουν το παν, ώστε η ιστορία ως αντικειμενική

προσέγγιση και κριτική ερμηνεία του παρελθόντος να εξανεμιστεί και να μετατραπεί σε πολυθεματικό καπνό. Βασική μέριμνά τους είναι ένα είδος «συγχρονικής» αντιμετώπισης της ιστορίας, που με το πρόσχημα ότι αναπτύσσει την κριτική σκέψη και ενσταλάζει ανθρωπιστικές και δημοκρατικές αξίες προωθεί ιδεολογικές θέσεις και πολιτικές επιλογές με σαφή και ευδιάκριτο προσανατολισμό.

Και ενώ η μηχανική αποστήθιση καταδικάζεται — και πολύ σωστά, — δεν αναφέρεται πουθενά η σημασία της καλώς εννοούμενης ιστορικής μνήμης, χάρη στην οποία εσωτερικεύεται και αφομοιώνεται γόνιμα το ιστορικό υλικό, συνυφαίνεται αρμονικά με προϋπάρχοντα γνωστικά στοιχεία και μετατρέπεται σε δυναμογόνο παράγοντα πνευματικής δημιουργίας.

Τι είναι, όμως, ο «ιστοριογραφικός αναθεωρητισμός», στον οποίο αναφερόμαστε συχνά; Στο παράθεμα που ακολουθεί μπορεί να βρει κανείς την επιτομή του (οι επισημάνσεις λέξεων και φράσεων είναι δικές μου): «Για τους νεαρούς αυτούς ιστορικούς (ενν. τους πρωτοπόρους, από τους οποίους εμπνέονται προφανώς οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ.) πρωτεύει η μεθοδολογική ανανέωση σε σχέση με την αντιμετώπιση των γρίφων του παρελθόντος. Επιμένουν στην κοινωνική και στην πολιτισμική ιστορία, έστω και αν **παράμελουν την πολιτική ιστορία**. Στα επιτεύγματά τους είναι **η υιοθέτηση της έννοιας του έθνους ως κατασκευής στον 19ο και στον 20ό αιώνα, η αποεθνικοποίηση της εικόνας του παρελθόντος**, η ενασχόληση **με σιωπές**, όπως η ιστορία **των μειονοτήτων και των πολλών εθνοπολιτισμικών ομάδων των Βαλκανίων, η ιστορία των φύλων**». Και επειδή κάθε τούρτα έχει και το κερασάκι της, το παράθεμα κλείνει με τα εξής άκρως αποκαλυπτικά και βαρυσήμαντα: «Οι ομάδες αυτές (ενν. οι «πολλές» και «εθνοπολιτισμικές») είναι πλέον ορατές στις περισσότερες βαλκανικές χώρες με μια αξιοσημείωτη κινητικότητα η οποία είναι δυνατή χάρη στην υποστήριξη προγραμμάτων από **μη κυβερνητικές οργανώσεις και τη χρηματοδότηση των ιδρυμάτων του Τζορτζ Σόρος**»². — Τα σχόλια περιπεύουν...

Εθνική ταυτότητα «πλουραλιστική και ανεκτική» ή μήπως ξεθυμασμένη και ενοχική;

Μόλις στην 7η σελίδα και ενώ έχουν προηγηθεί οι σχοινοτενείς και μεγαλόστομες σκοποθεσίες σχετικά με την ιστορική σκέψη, τη χρήση πρωτογενών πηγών, την υιοθέτηση ιστορικής οπτικής, την κριτική σκέψη κτλ., κτλ., οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ. στέργουν — επιτέλους! — να κάνουν μνεία του κορυφαίου σκοπού σε ένα πρόγραμμα ιστορίας για ΈΛΛΗΝΕΣ μαθητές:

«Η διδασκαλία της ιστορίας», διαβάζουμε, «στοχεύει, επιπλέον, στην καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας».

Αλλά ευθύς αμέσως αρχίζουν οι απόπειρες μετριασμού των εντυπώσεων με συστηματική υποτίμηση αν όχι και υπονόμηση του πρόσθετου και «ενοχλητικού» αυτού στόχου. Οι απόπειρες αυτές είναι αλληπάλληλες και φτάνουν στη συνέχεια στο αποκορύφωμά τους: «Η διδασκαλία της ιστορίας έχει κύριο έργο να καλλιεργήσει μια πλουραλιστική και ανεκτική εθνική ταυτότητα, η οποία θα είναι απαλλαγμένη από μισαλλοδοξία και ξενοφοβία. Αυτό συνδυάζεται με την καλλιέργεια της δημοκρατικής συνείδησης και την καλλιέργεια (sic) ανθρωπιστικών αξιών». — Τα πράγματα είναι πλέον ξεκάθαρα. Η εθνική ταυτότητα όχι μόνο αποδυναμώνεται και απαξιώνεται τεχνηέντως, αφού εμφανίζεται επιρρεπής σε αρνητικές στάσεις και μορφές συμπεριφοράς (μισαλλοδοξία, ξενοφοβία), αλλά και μοιάζει να τίθεται υπό την αυστηρή επιτήρηση «της δημοκρατικής συνείδησης» και των «ανθρωπιστικών αξιών», που λειτουργούν επί του προκειμένου ως άγρυπνοι φρουροί! Εύλογα, λοιπόν, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς το εξής. Από πού συνάγεται πως η «δημοκρατική συνείδηση» και «οι ανθρωπιστικές αξίες» λειτουργούν ως αντίβαρο στην ελληνική εθνική ταυτότητα, ενώ στην πραγματικότητα είναι η φυσική προέκτασή της; Πάλι καλά που οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ. δεν έκαναν λόγο όχι απλώς για μια χαλαρή και ξεθυμασμένη εθνική ταυτότητα αλλά και για μια εθνική ταυτότητα ενοχική, καθώς και για μαθητές που θα δυσφορούσαν επειδή την έχουν και δε θα είχαν αντίρρηση, όταν δημιουργηθούν οι κατάλληλες συνθήκες, ακόμη και να την απεμπολήσουν χωρίς πολλούς δισταγμούς!

Και ενώ η καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας γίνεται αποδεκτή με τόσες προφυλάξεις και τόσα προαπαιτούμενα, στη σελ. 15 μαθαίνουμε ότι «η ανάδειξη και μελέτη του πολυπολιτισμικού χαρακτήρα των κοινωνιών του παρελθόντος (...) μπορεί να συμβάλει στη διαμόρφωση θετικών στάσεων απέναντι στην πολιτισμική διαφορετικότητα». Στη συνέχεια μάλιστα οι τόνοι ανεβαίνουν: «Η πολιτισμική διαφορετικότητα είναι πλεονέκτημα για μια κοινωνία» και γι' αυτό «πρέπει να προωθείται και να προστατεύεται»...

Αν οι θέσεις αυτές είναι ορθές, αναρωτιέται κανείς το εξής: πώς εξηγείται η αποσιώπηση της ανάγκης να προστατευτεί και να προωθηθεί παράλληλα η πολιτισμική ιδιοπροσωπία ΚΑΙ των Ελλήνων μαθητών, στην οποία μάλιστα θεμελιώνεται κατά κύριο λόγο η εθνική τους ταυτότητα; Φαίνεται πως οι συντάκτες του Σχεδίου Π.Σ. αγνοούν κάτι το βασικό. Ότι

δηλαδή, όταν η πολιτιστική και εθνική ταυτότητα του γηγενούς και δημογραφικά κυρίαρχου εθνοτικού στοιχείου –στην προκειμένη περίπτωση του ελληνικού– είναι ισχυρή, επιτυγχάνεται η κοινωνική συνοχή, που αποτελεί εγγύηση για την ειρήνη, τη δημοκρατία και την ελευθερία. Και ότι, αντίθετα, οι εντάσεις και οι τριβές μεταξύ των πολιτισμικών ομάδων ανακλύπουν από τη στιγμή κατά την οποία οι γηγενείς θα μετατραπούν σε εθνικούς και πολιτισμικούς Ποσειδωνιάτες, για να θυμηθούμε λίγο τον Καβάφη, και μάλιστα στον ίδιο τους τον τόπο!...

Εθνοαποδόμηση και ελληνομηδενισμός

Υπάρχουν σε διάφορα σημεία του Σχεδίου Π.Σ., διάσπαρτες, συγκεκαλυμμένες και κάθε άλλο παρά αθώες νύξεις, που όλες τους υποδηλώνουν σταθερά τον ίδιο ιδεολογικό προσανατολισμό: αποσιωπούν τη σημασία της εθνικής συνείδησης, υποβαθμίζουν τη σκοπιμότητα της σύνδεσης των Ελλήνων μαθητών με τους προγόνους τους και αμφισβητούν την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού.

Α' Το να καταγγέλλεται ο εθνικισμός, που αποτελεί αδιέξοδη στάση ζωής και αρνητική πολιτική επιλογή, είναι μια ενέργεια σωστή και επιβεβλημένη. Ωστόσο, το να αποσιωπάται η τόνωση της εθνικής συνείδησης των μαθητών με ταυτόχρονη εμμονή στον κίνδυνο του εθνικισμού δημιουργεί την υπόνοια ότι οι δύο έννοιες συγχέονται ή και ταυτίζονται είτε λόγω άγνοιας είτε –το πιθανότερο– εκ του πονηρού. Ωστόσο, η εθνική συνείδηση δεν έχει καμιά σχέση με τον εθνικισμό, γιατί δεν ευνοεί τη διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας και το σφετερισμό ξένων συμβόλων, δεν εκτρέφει ξηνλασίες και εθνοκαθάρσεις, δεν αντιστρατεύεται τη δημοκρατία και δεν εξωθεί σε επιθετικότητα εναντίον των γειτόνων. Η εθνική συνείδηση ενός λαού είναι η άγρυπνη βούληση των πολιτών του να ζήσουν ενωμένοι και ελεύθεροι το παρόν και το μέλλον τους. Η βούληση αυτή αναβλύζει και τροφοδοτείται από το παρελθόν και συγκεκριμένα από την ιστορική μνήμη, την πολιτιστική παράδοση, καθώς και την κοινή γλώσσα και παιδεία. Στο Σχέδιο Π.Σ., λοιπόν, ενώ γίνεται αναφορά στην εθνική ταυτότητα των μαθητών, αγνοείται πλήρως η εθνική τους συνείδηση, που είναι έννοια αλληλένδετη με αυτήν. Επομένως, κρίνεται απαραίτητο να καλυφθεί αυτό το ακατανόητο κενό και να τονιστεί ότι η ενίσχυση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων μαθητών περιλαμβάνεται στους βασικούς σκοπούς της διδασκαλίας της ιστορίας.

Β' Στη σελ. 5 επιχειρείται να δειχτεί ότι ορισμένα γεγονότα του παρελθόντος, μολοντί «δεν επέφεραν μεγάλες αλλαγές σε βάθος χρόνου για μεγάλο αριθμό ανθρώπων» και, άρα, παρουσιάζουν μειωμένη «σημα-

ντικότητα», μπορούν να αξιολογηθούν θετικά με βάση «την οπτική και το σκοπό του καθενός». Οπότε παρατίθεται μεταξύ άλλων, πάντοτε στη ρύμη του λόγου, το ακόλουθο παράδειγμα με τη μορφή αθώας ερώτησης: «Είναι σημαντική η ζωή των προγόνων ενός μαθητή, οι οποίοι είναι σημαντικοί για αυτόν αλλά όχι απαραίτητα για τους άλλους;». Αν εδώ υπονοείται ο ΕΛΛΗΝΑΣ μαθητής (γιατί στην ουσία περί αυτού πρόκειται παρά την προσπάθεια να συγκαλυφθεί το θέμα!), τότε το παράδειγμα είναι οπωσδήποτε ατυχές, αφού οι πρόγονοι του Έλληνα μαθητή, χάρη στην πολιτιστική έκρηξη της οποίας υπήρξαν οι μεγαλόπνευστοι δημιουργοί, φώτισαν και πλούτισαν την ανθρωπότητα με την προσφορά τους στις ιδέες, στα γράμματα, στην τέχνη και στην επιστήμη, άρα «επέφεραν μεγάλες αλλαγές σε βάθος χρόνου για μεγάλο αριθμό ανθρώπων», κατά την έκφραση των ίδιων των συντακτών του Σχεδίου Π.Σ. Αν, λοιπόν, οι παραπάνω θέσεις είναι σωστές, ανακλύπουν για τους τελευταίους οι ακόλουθες ερωτήσεις κρίσεως: α) Ποιοι είναι αυτοί οι "ΑΛΛΟΙ", για τους οποίους η ζωή (δηλαδή η ιστορία) των προγόνων του ΕΛΛΗΝΑ μαθητή θα μπορούσε να μην είναι «απαραίτητα» σημαντική; Και β) με ποια λογική η ιστορία των προγόνων του ΕΛΛΗΝΑ μαθητή θα έπρεπε να λάβει ενδεχομένως σοβαρά υπόψη της το μειωμένο ενδιαφέρον αυτών των "ΑΛΛΩΝ" για το συγκεκριμένο θέμα;

Γ' Τελικά, η επίθεση μεταφέρεται στην ίδια την ιστορική συνέχεια του ελληνισμού (σελ. 9): «Αυτή η επιλογή επίσης (δηλαδή η «γραμμική» διάταξη της ιστορικής ύλης) αναπαράγει την αντίληψη για την αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια στον χρόνο κυρίως του εθνικού υποκειμένου», κτλ., κτλ. Έτσι απλά. Και επειδή, όπως είπαμε ήδη, πίσω από τις λέξεις κρύβονται οι προθέσεις, όταν λέμε εδώ «εθνικό υποκείμενο», εννοούμε το ελληνικό έθνος. Όταν λέμε «αναπαράγει την αντίληψη», εννοούμε διαιωνίζει μια εσφαλμένη αντίληψη, μια ιστορική πλάνη. Και όταν λέμε «αδιάσπαστη ιστορική συνέχεια στον χρόνο», εννοούμε πως η αντίληψη αυτή αποτελεί έναν ιδεοληπτικό εθνικό μύθο και τίποτα περισσότερο, από τον οποίο...πρέπει οπωσδήποτε να απαλλαχτεί ο Έλληνας μαθητής... Το εννοούμε, αλλά δεν το λέμε πως είμαστε συνειδητοί και αμετανόητοι αρνητές της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού!

Το ατύχημα για όσους αγιοποιούν τον Φαλμεράγιερ και αποδομούν ταυτόχρονα τον Παπαρρηγόπουλο συνίσταται στο ότι ο τελευταίος δεν είναι καθόλου μόνος. Όλο αυτό, λοιπόν, το οικοδόμημα της εθνοαποδόμησης και του ελληνομηδενισμού, που με τόση σπουδή, τόση φροντίδα και τόσο ένθεο ζήλο χτίζει

χρόνια τώρα ο ιστοριογραφικός αναθεωρητισμός, δέχτηκε ένα καίριο πλήγμα από το μαρξιστή ιστορικό και πανεπιστημιακό καθηγητή Νίκο Σβορώνο. Βέβαια, οι «θιγόμενοι» έκαναν το παν για να συμμαζέψουν τα ασυμμάζευτα. Ισχυρίστηκαν, λοιπόν, «εν χορώ» ότι τάχα ο Σβορώνος έκανε λάθος ή ότι αυτά που είπε δεν τα εννοούσε έτσι όπως τα είπε ή ότι εμείς οι βέβηλοι δεν καταλάβαμε καλά αυτά που ήθελε να πει – και άλλα παρόμοια ομιχλώδη και βαθυστόχαστα. Το λόγια όμως του ίδιου του ιστορικού τούς διαψεύδουν κατηγορηματικά: **«Για το ότι υπάρχει (...) από παλιά, πολύ παλιά, ένας ελληνικός λαός που έχει συνείδηση της ενότητας του και της διαφοράς του από τους άλλους λαούς, και έχει συνείδηση της ιδιαιτερότητας του και της πολιτισμικής του συνέχειας, δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία»³.**

Τι δεν καταλαβαίνουν ή δε θέλουν άραγε να καταλάβουν οι αρνητές της ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού; – Δεν μπορούν ή δε θέλουν να καταλάβουν ότι στην ελληνική ιστορία η διαδρομή του ιστορικού χρόνου συνεπάγεται μεταβολές, αλλαγές, παύσεις, ακόμη και τομές, αλλά όχι ρήξεις και μάλιστα αγεφύρωτες. Η αιτία βρίσκεται στο ότι η μεταβολή και η διαφορά συνυπάρχουν με τη συνέχεια χάρη στο υπόγειο εκείνο ρεύμα ιστορικών αναμνήσεων, βιωμάτων, πεποιθήσεων, παραδόσεων, ιδεών, αξιών, ηθών και εθίμων, που με όχημα τη γλώσσα παρακολουθεί αδιάλειπτα το ελληνικό έθνος στις διαδοχικές φάσεις της μακραίωνης ιστορικής διαδρομής του.

Η ανάγκη των στοχαστικών υπερβάσεων

Ας σταματήσουμε όμως εδώ. Μπορεί η κριτική που ασκήθηκε παραπάνω να είναι αυστηρή, αυτό δε σημαίνει, όμως, ότι παραθεωρούνται οι όποιες θετικές πλευρές του Σχεδίου Π.Σ., και ειδικότερα: α) Η απόπειρα να θεμελιωθεί θεωρητικά το πρόγραμμα ιστορίας και β) η προσπάθεια να αξιοποιηθούν οι ανανεωτικές τάσεις που σημειώνονται διεθνώς στο χώρο της εξιστόρησης του παρελθόντος

Από το άλλο μέρος, όμως, σε παρόμοια εγχειρήματα επιβάλλεται να τηρείται το μέτρο. Κανένας δε μας υποχρεώνει να επιδείξουμε υπερβάλλοντα ζήλο και να μετατραπούμε σε πλειοδότες υιοθετώντας άκριτα τη ρητορεία της ιστοριογραφικής μετανεωτερικότητας! Η ιστορία πρέπει να παραμείνει αντικειμενική προσέγγιση και κριτική μελέτη του παρελθόντος και να μην παραχωρήσει τη θέση της ούτε στην Πολιτική Παιδεία ούτε στην ηθική και τη χρηστομάθεια ούτε στην πατριδογνωσία ούτε στις μονογραφίες με θέμα την πραγμάτευση πτυχών της επικαιρότητας.

Τέλος, επιβάλλεται οι εισαγόμενες καινοτομίες σε

ένα ιδιαίτερα «ευαίσθητο» μάθημα όπως η ιστορία να μη μεταφυτεύονται αυτούσιες στη χώρα μας, αλλά να εναρμονίζονται με τα υπάρχοντα δεδομένα και να προκύπτουν ως καρπός δημιουργικής σύνθεσης. Ιδιαίτερα, δεν νοούνται πειραματισμοί σε θέματα εθνικής συνείδησης και ταυτότητας των Ελλήνων μαθητών, καθώς και ιστορικής συνέχειας του ελληνισμού. Αυτό σημαίνει ότι οι συντάκτες των Σχεδίων Π.Σ., ενώ θα διατηρήσουν από τις νέες τάσεις στη διδασκαλία της ιστορίας τα γόνιμα στοιχεία τους, ταυτόχρονα θα προφυλάξουν το μάθημα από τις στρεβλώσεις της εθνοαποδόμησης και του ελληνομηδενισμού. Η μακρά ιστορία και οι πολιτισμικοί θησαυροί που συνιστούν τη διαχρονική ιδιοπροσωπία του λαού μας επιβάλλεται να ενσταλαχτούν στη ζωντανή και γόνιμη μνήμη των Ελλήνων μαθητών και να λειτουργήσουν ως παράγοντες δημιουργικής έμπνευσης.

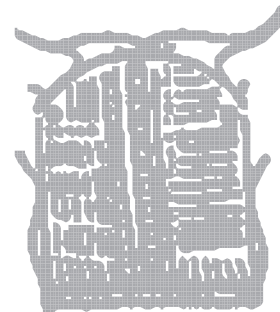
Απευθύνουμε έκκληση στον κ. Υπουργό Παιδείας (μολοντί δεν τρέφουμε αυταπάτες για την τύχη της!...) να αποσύρει το Σχέδιο Π.Σ., το οποίο, παρά τις όποιες αρετές του, θα οδηγήσει νομοτελειακά το μάθημα της ιστορίας σε τραγικό αδιέξοδο. Είναι επίσης απαραίτητο η υπάρχουσα ομάδα ειδικών να εμπλουτιστεί με γνωστούς και καταξιωμένους επιστήμονες από το ευρύτερο φάσμα των ιστορικών, ώστε το νέο Σχέδιο που θα προκύψει να είναι καρπός πολύπλευρης προσέγγισης και στοχαστικών υπερβάσεων προς όφελος του μαθήματος και κυρίως των μαθητών και όχι απόρροια μιας οπτικής, που εγκλωβίζεται σε ιδεολογικές εμμονές και αγκυλώσεις

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Το άρθρο αυτό είναι συνεπτυγμένη μορφή του ομότιτλου και περισσότερο εκτεταμένου άρθρου μου, που έχει δημοσιευτεί στο περιοδικό «νέος Ερμής ο λόγιος» (τεύχος 15ο, Καλοκαίρι 2017, σσ. 87-101) και αναρτηθεί στα ηλεκτρονικά περιοδικά «Αντίβαρο», «Ιστορικά Θέματα», «Ελεύθερη Ζώνη», «24γράμματα», «Αστρος της Θαλάσσης» κτλ.

2. Αντώνη Λιάκου, Πώς γράφεται η ιστορία στα Βαλκάνια; «Το Βήμα», 10/2/2002.

3. Κ. Θ. Δημαρά και Νίκου Σβορώνου, Η μελέτη της ιστορίας, εκδ. ΑΓΡΑ, in «Ιστορικά Θέματα», Η ιστορική συνέχεια του Ελληνισμού μέσα από την ματιά του Νίκου Σβορώνου, <http://www.istorikathemata.com/2010/01/blog-post-1205.html>

Ο ΠΑΤΡΙΩΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΗΡΩΙΚΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΩΝ ΕΘΕΛΟΝΤΡΙΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΡΥΘΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΟ-ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Της ΚΕΦΗ ΧΑΤΖΗΧΑΜΠΕΡΗ

Υποψήφια Διδάκτωρ, Σ.Ε.Φ.Α.Α. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ο γυναικείος εθελοντισμός κατά τη διάρκεια πολεμικών συρράξεων και ειδικότερα τον 19ο αιώνα, ήταν ένας «πόλεμος με αρσενική εμπειρία» δηλαδή δεν «υπήρχε χώρος για τις γυναίκες». Από την άλλη πλευρά, η Καμπερίδου υποστηρίζει ότι χιλιάδες εθελόντριες του 19ου αιώνα κινούνταν έξω από τα επίσημα δίκτυα και κέντρα εξουσίας. Εν ολίγοις, οι περιηγήτριες που παρείχαν εθελοντική εργασία δεν ήταν αξιωματούχοι κάποιας διπλωματικής, αρχαιολογικής ή στρατιωτικής αποστολής, εκτός από τις εθελόντριες Γαλλίδες, Αγγλίδες και Γερμανίδες νοσοκόμες και καλόγριες, ή τις έμμοσθες Γαλλίδες και Αγγλίδες νοσοκόμες κατά την διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), όπως η Florence Nightingale. Κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), το Μεγάλο Κίνημα Εθελοντριών όπως υποστηρίζει η Kamberidou (2017), η Αγγλική και η Γαλλική πολιτική ενθάρρυνε το γυναικείο εθελοντισμό, δηλαδή τη γυναικεία συμμετοχή σε αυτή την αποικιοκρατική εμπειρία. Χιλιάδες γυναίκες εθελόντριες νοσοκόμες, φίλάνθρωποι, καλόγριες, ιεραπόστολοι διαφόρων Γαλλικών και Αγγλικών αποστολών όπως οι Sisters of Mercy και η ομάδα της Florence Nightingale παρείχαν τις υπηρεσίες τους, αφηφώντας τους κινδύνους.

Στον 20ο αιώνα οι γυναίκες νοσηλεύτριες, με ιδιαίτερη έμφαση στον ελλαδικό χώρο, εμφανίστηκαν υπό νέο πρίσμα. Εργαζόντουσαν ως τακτικό-έμμοσθο νοσηλευτικό προσωπικό μαζί με τους άνδρες νοσηλευτές. Τα δύο φύλα συνέβαλλαν σημαντικά στις δύσκολες συνθήκες κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Οι γυναίκες φρόντιζαν τους τραυματίες και τους ετοιμοθάνατους άνδρες που βρίσκονταν στα στρατιωτικά νοσοκομεία.

Όσον αφορά στις άμισθες γυναίκες εθελόντριες νοσηλεύτριες και υπηρετούσαν στην πρώτη γραμμή, αυτές βίωναν τις ίδιες συνθήκες/καταστάσεις, με τους άνδρες νοσηλευτές, γιατρούς και γενικά με όλα τα χειρουργικά επιτελεία. Γυναίκες, αποφασισμένες τοποθετούσαν τις προσωπικές τους ανάγκες στην άκρη για να βοηθήσουν τους τραυματίες, τους ετοιμοθάνατους στρατιώτες και την ίδια στιγμή έδειξαν τη δέσμευσή τους προς την πατρίδα.

Η παρουσία των εθελοντριών νοσηλευτριών ήταν σημαντική πηγή εμπύκωσης για τους άνδρες τραυματίες. Με αυτή τους την εθελοντική πράξη ή κοινωνική προσφορά δεν επιζητούσαν χρηματική αποζημίωση, το έκαναν για την πατρίδα και τον συνάνθρωπο. Λόγω αυτών των συνθηκών, πολλές γυναίκες νοσηλεύτριες αισθάνθηκαν την τάση να ενταχθούν στις τά-

ξεις του Ερυθρού Σταυρού, ως εθελόντριες ή στους Εθελοντές Ανθρωπιστικής Βοήθειας.

Η άντληση των στοιχείων έγινε από το αρχείο του Ε.Ε.Σ. και από τους ονομαστικούς καταλόγους της περιόδου του ελληνο-ιταλικού πολέμου, από την περιοχή της Αττικής, με αριθμό μητρώου από το 557 έως το 1909, απ' όπου αναδεικνύονται να καταγράφονται 1352 εγγεγραμμένες εθελόντριες. Δικαίωμα εγγραφής στον Ε.Ε.Σ. ως εθελόντριες είχαν οι γυναίκες με υψηλό μορφωτικό επίπεδο. Όπως επισημαίνει σε προσωπική συνέντευξη που είχε η ερευνήτρια με τη Διευθύντρια Εκπαιδύσεως του Ε.Ε.Σ., «όλες οι γυναίκες που ήθελαν να ενταχθούν και να εκπαιδευτούν στον Ε.Ε.Σ. είχαν ως προϋπόθεση να έχουν ολοκληρώσει το Γυμνάσιο, το οποίο θεωρούνταν ως η ελάχιστη μόρφωση».

Ειδικότερα, εμφανίζονται να έχουν αποφοιτήσει από ξενόγλωσσα ιδιωτικά σχολεία όπως το Ελληνο-Αμερικάνικο Κολέγιο τέσσερις κυρίες, το Αγγλικό Κολέγιο μία, το Ζάππειο Κωνσταντινούπολης δύο, η Ελληνο-Ρωσική Σχολή και η Σχολή Λωζάννης με μία κυρία έκαστη. Ενώ από τα ελληνικά ιδιωτικά σχολεία είχαν αποφοιτήσει από τις Καλόγριες δύο εθελόντριες, από το Σχολαρχείο τρεις, από το Αρσάκειο έξι, από το Παρθεναγωγείο ΧΙΛΛ μία και από το Παρθεναγωγείο μία. Παράλληλα εμφανίζονται πέντε από δύο σχολές, τέσσερις από την Εμπορική Σχολή και μία από τη Σχολή Τριανταφύλλου. Οχτώ φοιτήτριες Νομικής, τέσσερις φοιτήτριες Ιατρικής και μία φοιτήτρια νομικής της Γαλλικής Ακαδημίας. Δύο πτυχιούχες διδάσκαλοι και από μία στην Καλών Τεχνών, στο Πάντειο, στο Φυσικό-Μαθηματικών και στην Ανώτατη Εμπορική Σχολή (αρχείο ΕΕΣ).

Προέκρινε ότι οι Ε.Α.Ν. το 1940 μιλούσαν: α) αγγλικά 105 εθελόντριες, β) γαλλικά 137, γ) γερμανικά 29, δ) ιταλικά 16, ε) αραβικά 2, στ) ρώσικα 4, ζ) τουρκικά 3, η) δανέζικα 1, θ) πορτογαλικά 1, ι) γιουγκοσλαβικά 1, κ) σουηδικά 1, λ) ελληνικά 1 και μ) αρμενικά 1.

Εντοπίστηκαν εργαζόμενες εθελόντριες, όπως μία υπάλληλος ρυθμικής γυμναστικής και χορού, τρεις υπάλληλοι συσσιτίου, τέσσερις υπάλληλοι του ΠΙΚΠΑ, μία ξεναγός, μία υπάλληλος του Υπουργείου Συντονισμού, δύο δικηγόροι και μία εκπαιδευτικός (αρχείο ΕΕΣ).

Γυναίκες εθελόντριες που ο τόπος καταγωγής τους ήταν εκτός νομού Αττικής όπως: από τα Ιωάννινα τέσσερις, από την Πάτρα, το Καστελόριζο και την Κεφαλονιά από μία. Από την Κωνσταντινούπολη εννέα, από την Αλεξάνδρεια μία, τη

Ρουμανία μία κυρία, από την Αίγυπτο μία και από την Οδησό της Ρωσίας μία εθελόντρια. Τρεις από τη Σμύρνη, δύο από τη Μικρά Ασία, μία από την Τραπεζούντα και μία κυρία από το Μπατούμ της Ρωσίας (αρχείο ΕΕΣ). Οι τελευταίες, προέρχονταν από ελληνικές οικογένειες που αναγκάστηκαν να επιστρέψουν στην Ελλάδα μετά από την υπογραφή της Συνθήκης Περί Ανταλλαγής των Ελληνικών και Τουρκικών πληθυσμών στη Λοζάνη το 1923.

Συγκεκριμένα η ερευνήτρια προβάλλει εθελόντριες που είχαν θετικές κρίσεις, είχαν τιμηθεί με το μετάλλιο του Υπουργείου Στρατιωτικών και το μετάλλιο του Ε.Ε.Σ. για την συνεισφορά τους στον πόλεμο 1940-41. Λεπτομερέστατα είναι: Η Διαμαντίδου Μαρία, υπηρέτησε στο 9ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Η Σοφιανού Βάσω υπηρέτησε στο 1ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο με «ζήλον και αφωσίωσιν». Η Ποταμιάνου Ελένη μία σύνθετη προσωπικότητα καταγόταν από μία ηρωική οικογένεια του 1821. Συμμετείχε ενεργά κατά την διάρκεια του ελληνό-ιταλικού πολέμου στο πλευρό των τραυματισμένων φαντάρων και αξιωματικών καθώς και στη «Φανέλα του Στρατιώτη». Η δράση της συνεχίστηκε στην κατοχή και μετέπειτα συμμετέχοντας σε ομάδες για την προστασία των σεισμοπαθών. Τιμήθηκε με το χρυσό μετάλλιο του Ε.Ε.Σ. (Αθηνά Μεσολωρά), της απενεμήθη το βραβείο «Paul Defrance» το οποίο δίδεται στις πιο εκλεκτές προσωπικότητες. Τέλος τιμήθηκε με το ανώτερο μετάλλιο του Ερυθρού Σταυρού Florence Nightingale.

Η Σμυρνιώτισσα Καπέλλα Σοφία μία νέα που αφηρούσε τον κίνδυνο και αφιέρωνε τη ζωή της για τους συνανθρώπους της, όπως ανέφερε και η ίδια: «όσο ζω και υπάρχω, παρακαλώ το Θεό να με έχει καλά με το μυαλό και με τα πόδια, για να μπορώ να προσφέρω στον συνάνθρωπο». Οι γονείς της ήταν ο Κώστας Καπέλλας και μητέρα της η Όλγα Καπέλλα με καταγωγή από την Άνδρο και την Τήνο αντίστοιχα. Ζούσαν οικογενειακώς στη Μικρή Ασία και με τον μικρασιατικό πόλεμο επέστρεψαν στην πατρίδα. Τιμήθηκε με την Αργυρή Δάφνη Ε.Ε.Σ., Χρυσό Μετάλλιο Φανέλας Στρατιώτη, Χρυσό μετάλλιο Ε.Ε.Σ. (Αθηνά Μεσολωρά), Χρυσό μετάλλιο Ελληνικής Αντικαρκινικής Εταιρείας και βραβείο «Άτταλος ο Φιλάделφος».

Η «Καλλίστη» εθελόντρια τραυματιοφορέας Ζαμάνου Γαλάτσια. Υπηρέτησε ως τραυματιοφορέας και συνείσφερε με το έργο της στον Σταθμό Α΄ Βοηθειών. Τιμήθηκε με το αναμνηστικό μετάλλιο εκατό-επετηρίδας του Ε.Ε.Σ. και το Χρυσό μετάλλιο Εράνου του Ε.Ε.Σ. Η Αλμπέρτη Μαρία η τραυματιοφορέας που μιλούσε Γαλλικά. Υπηρέτησε στο 2ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο και στο Σταθμό Α΄ Βοηθειών. Την τίμησαν με το Χρυσό μετάλλιο του Ε.Ε.Σ. για τη βοήθεια στους σεισμοπαθείς, αναμνηστικό μετάλλιο εκατό-επετηρίδας του Ε.Ε.Σ., αργυρό μετάλλιο Εράνου του Ε.Ε.Σ. και χάλκινο μετάλλιο Εράνου του Ε.Ε.Σ.

Η ηρωική Σμυρνιώτισσα εθελόντρια προϊσταμένη Μεριά Σοφία. Εργαζόταν εθελοντικά στο Σταθμό Α΄ Βοηθειών. Στο

μέτωπο του αγώνα βρέθηκε στον Υγειονομικό Συρμό επτά ο "ένδοξος". Στα βαγόνια έφθαναν παιδιά τραυματισμένα ή σκοτωμένα και ψυχικά ασθενείς που είχαν επηρεασθεί με τις κακουχίες που έβλεπαν. Η Μεριά αντιμετώπισε μία πολύ δύσκολη κατάσταση τη στιγμή της οπισθοχώρησης. Τραυματίες έτρεχαν να σωθούν, υγιείς συνάδελφοι είχαν εξαφανιστεί, ενώ η ίδια παρέμεινε με υπομονή δίπλα στους τραυματισμένους που εκλιπαρούσαν για βοήθεια. Τιμήθηκε με το Αργυρό Σταυρό του Ε.Ε.Σ., ένα Χρυσό Αστéρι για την «εξαιρετική πρωτοβουλία και ψυχραιμία» στη διάσωση και στη διακομιδή των τραυματισμένων το 1941 και με αναμνηστικό μετάλλιο εκατό-επετηρίδας του Ε.Ε.Σ.

Οι αδελφές Χαλκιά Μαρία και Ναυσικά τελειόφοιτες του Γυμνασίου και μιλούσαν Γαλλικά και Αγγλικά. Η πρώτη ήταν η «πειθαρχημένη, ευσυνείδητη, άριστη και ευγενής». Εργάστηκε εθελοντικά στο Σταθμό Α΄ Βοηθειών και στο Υγειονομικό Κέντρο. Κατετάγη στο 18ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Τιμήθηκε με το μετάλλιο Εθνικού Αγώνος του Ε.Ε.Σ. 1946-1950, Αργυρό μετάλλιο για τη συνδρομή της στους σεισμοπαθείς στη Ζάκυνθο και στην Πάτρα, το αργυρό μετάλλιο αιμοδοσίας Ε.Ε.Σ. και το χρυσό μετάλλιο Εράνου του Ε.Ε.Σ. Η δεύτερη εργάστηκε εθελοντικά στο Σταθμό Α΄ Βοηθειών και ενσωματώθηκε στις 11 Δεκεμβρίου 1940 στον Ε.Ε.Σ. Υπηρέτησε εθελοντικά στο Υγειονομικό Κέντρο. Το ίδιο έτος πρόσφερε εθελοντικά την φροντίδα της στο 18ο Στρατιωτικό νοσοκομείο και έως το θάνατό της παρείχε άμισθη τη βοήθειά της. Τιμήθηκε με το μετάλλιο Εθνικού Αγώνος του Ε.Ε.Σ. 1946-1950, χάλκινο μετάλλιο για τη συνδρομή της στους σεισμοπαθείς στη Ζάκυνθο και στην Πάτρα, αργυρό μετάλλιο Εράνου του Ε.Ε.Σ.

Η φοιτήτρια Ιατρικής Ζούμη Κλεοπάτρα απεφοίτησε από την σχολή αδελφών εθελοντών του Ε.Ε.Σ. με ειδικευση στην παροχή πρώτων βοηθειών στους τραυματίες και στην αιμοδοσία. Πρόσφερε εθελοντικά τη βοήθειά της στο Σταθμό Α΄ Βοηθειών στη συνέχεια υπηρέτησε στο Υγειονομικό Κέντρο. Τιμήθηκε με το μετάλλιο εκατό-επετηρίδας του Ε.Ε.Σ. Εργαζόταν εθελοντικά και άνευ αμοιβής έως το τέλος του 1945.

Η στοργική εθελόντρια Τσαντέ Ελένη. Απόφοιτη της δημόσιας Εμπορικής Σχολής που εργαζόταν ως ιδιωτική υπάλληλος. Εργαζόταν πάντα με αυτοθυσία, αλtruισμό, με υπέρμετρη στοργή, με αφοσίωση και ικανότητα στο 7ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο και στο πρόσκαιρο νοσοκομείο του Ε.Ε.Σ. Η μεγάλη προσφορά αγάπης συνεχίστηκε και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όπως αναφέρεται στο αρχείο του Ε.Ε.Σ.

Η Κωνσταντινopolίτισσα Πρωτόπαπα Κίρκη. Τα ιδανικά της την οδήγησαν να εγγραφεί στον Ε.Ε.Σ.. Μέσα σε αυτή την πολεμική κατάσταση που επικρατούσε και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης πρόσφερε την αγάπη και την φροντίδα της στους τραυματίες αρχικά στο 7ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο και μετά στο 1ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Τιμήθηκε με το Σταυρό Εθνικού Αγώνα Ε.Ε.Σ. 1940-41.

Οι δύο δικηγόρινες: α) η Αργοστολιώτισσα Τσιμπούκη Ειρήνη και β) η Χανιώτισσα Φραντζή Ελένη. Αποφοίτησαν από τη Ε.Α.Ν. το 1940 και οι δύο μιλούσαν Αγγλικά, Γερμανικά, Γαλλικά και η Τσιμπούκη και Ιταλικά. Η πρώτη υπηρέτησε αρχικά στο 7ο Στρατιωτικό νοσοκομείο και μετά στο 13ο Στρατιωτικό νοσοκομείο. Το 1942 για έξι μήνες πρόσφερε εθελοντική βοήθεια στο Τμήμα Περίθαλψης Αναπήρων και το 1945 στο Γραφείο Αιχμαλώτων-Τμήμα Ναυτικού. Η δεύτερη υπηρέτησε στο 8ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο Πολυκλινική. Έχοντας μικρή παρουσία ως εθελόντρια, διέπρεψε για την «προθυμία της και την αγάπη της προς τον συνάνθρωπο». Έχει τιμηθεί με το Αναμνηστικό μετάλλιο εκατό-επετηρίδας του Ε.Ε.Σ. και το Χρυσό μετάλλιο Εράνου.

Ακολουθεί η πειθαρχική, ευγενική και καλή συνάδελφος Φερραίου Νίνα που υπηρέτησε στο 3ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο. Εργάστηκε με μεγάλη προθυμία, μεθοδικότητα, την διέκρινε η τάξις και η ακρίβεια.

Υπόδειγμα αδελφής χειρουργείων ήταν η Χριστομάνου. Μιλούσε Αγγλικά, Γερμανικά και Γαλλικά. Κατετάγη στο 5ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο όπου εργάστηκε στα χειρουργεία. Εργαζόταν με ζήλο και αφοσίωση, λόγω «της κατάρτισης που είχε ... ήταν ικανότατη δια την οργάνωση των χειρουργείων και όχι ως αδελφή», με «πολύ ικανοποιητικές γνώσεις ως αδελφή χειρουργείου εργαζόταν με επιδέξιο τρόπο, με πνεύμα συνεργασίας και πειθαρχίας». Τιμήθηκε με το μετάλλιο Εθνικού Αγώνα Ε.Ε.Σ., μετάλλιο εξαιρετων πράξεων από το Υπουργείο Στρατιωτικών, Χάλκινο μετάλλιο του Ε.Ε.Σ. και Αργυρό μετάλλιο του Ε.Ε.Σ. για την βοήθεια που υπέδειξε στους σεισμοπαθείς.

Οι αδελφές Χρυσοχοϊδή Τίτσα και Φούλα με καταγωγή από τα Ιωάννινα. Η πρώτη ήταν γλύπτρια πτυχιούχος της Ανώτατης Σχολής Καλών Τεχνών με σπουδές στη Γαλλία στην Ακαδημία Grande Chaumière. Κατετάγη στο 8ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο, μετατέθηκε στο Ναυτικό Νοσοκομείο «Καστρί», όπου εργάστηκε με αγάπη, προθυμία και αυταπάρηση.

Τέλος η εθελόντρια που αφιέρωσε την αγάπη της στον συνάνθρωπο Καρακιοζίδη Νίνα υπηρέτησε ως εθελόντρια στον Ευαγγελισμό, στο 8ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο, στο νοσοκομείο του Ε.Ε.Σ. στο Αγρίνιο, στο 17ο Στρατιωτικό Νοσοκομείο στο Μαρούσι, στο Στρατιωτικό νοσοκομείο Μαράσλειο, στο κέντρο γάλατος, υπηρέτησε «αμισθή» στο Ναυτικό Νοσοκομείο Αλεξάνδρειας, στο στρατόπεδο των προσφύγων στην περιοχή Πηγών Μωυσέως και στο Γενικό Νοσοκομείο Βασιλικής Αεροπορίας Καΐρου ως Αδελφή Προϊσταμένη. Ήταν «άριστη» και «τέλεια». Της απένειμαν τα μετάλλια της Χρυσής Δάφνης, Αργυρό μετάλλιο Εράνου ως υπεύθυνη, ένα Χρυσό Αστέρι και δύο Αργυρά Αστέρια για την προσφορά της στον σεισμό στην Κόρινθο και στην Ευρυτανία και αναμνηστικό μετάλλιο της εκατονταετηρίδας του Ε.Ε.Σ.

Συμπερασματικά αυτή η εργασία ανέδειξε τη δυναμικότητα και τον ηρωισμό των γυναικών εθελοντριών νοσοκόμων του Ε.Ε.Σ. στον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, στην Ελλάδα. Αναδεί-

χθηκε ότι η ανάγκη των γυναικών να προσφέρουν εθελοντική βοήθεια πήγαζε μέσα από την ίδια τους την οικογένεια. Κατά την υπηρεσία τους στα Στρατιωτικά Νοσοκομεία παρουσιάζαν άριστη κατάρτιση στα χειρουργεία, στη νοσοκομειακή μόρφωση, εργαζόμενες πάντα με αυτοθυσία, αυταπάρηση, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες αδιαφορώντας για οποιαδήποτε κόπωση. Διακρίνονταν για το πνεύμα συνεργασίας, πειθαρχίας και προθυμίας. Εργαζόμενες με έντονο ψυχολογικό στρες σε εμπόλεμες ζώνες μαζί με το υπόλοιπο στρατιωτικό προσωπικό παρείχαν τις υπηρεσίες τους 24 ώρες το 24ωρο αντιμετωπίζοντας τεράστια προβλήματα λόγω της έλλειψης υγειονομικού-φαρμακευτικού υλικού. Εθελόντριες, καλοσυνάτες, στοργικές, φιλόπνες παρέμεναν πάντα στο προσκέφαλό των τραυματισμένων φαντάρων, των Υπαξιωματικών, των Αξιωματικών, των παιδιών, των γυναικών, των ανδρών και των ηλικιωμένων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Andriotis, N. (2008). The refugees question in Greece (1821-1930). In Topics from Modern Greek History. 8th edition.
- Αρχείο Ελληνικού Ερυθρού ΒεΠαγκοσμίου πολέμου 1940-41(2007).
- Αρχείο Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού 1940-1944
- Becker, W., S. & Eagly, H., A. (2004). The heroism of women and men. *American Psychologist*, 59, 3, 163-178.
- Bradshaw, A. (2000). Competence and British nursing: a view from history. *Journal Clinique Nurses*, 9, 3, 321-329.
- Βραχνή, Ε. (2008). Το καταματωμένο Πάσχα του 1941 στα Ιωάννινα. *Περιοδικό Η δράση μας*.
- Burke, M., A. (2002). The History of Nursing: Sorcery to Science and Prostitutes to Professionals. Διατίθεται στο <http://www.bertrodgers.com> [Ανακτήθηκε στις 7/12/2016].
- Chodorow, N. (1978). The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender. University of California Press: Berkeley, Los Angeles and London.
- Darrow, H., M. (1996). French Volunteer Nursing and the Myth of War Experience in World War I. *The American Historical Review*, 101 (1), 88.
- Δημητριάδου Παντέκα, Α. (2014). Κριτική αποτίμησης της επιρροής του προτύπου της Nightingale, στην Νοσηλευτική εκπαίδευση στην Αγγλία, στην Ελλάδα και στην Αμερική. Το βήμα του Ασκληπιού, 13, 2, 123-133.
- Ελευθεροτυπία, (1988). Τιμή στην ερυθροσταυρίτσα.
- Gingeras, R. (2009). Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the end of the Ottoman Empire, 1912-1923. Oxford Scholarship.
- Καθημερινή, Τήλεφος, (χ.χ.ε.). Αποχαιρετισμός στην Ελένη Ποταμιάνου με τις στοφές του Εθνικού Ύμνου.
- Kamberidou, I. (2017). Gender, Volunteerism and Military Hospitals: Nurses, Educators, Missionaries in the 19th century. Presentation at the 14th ERGOMAS Conference in Athens, Greece – June 26-30 2017. Organized by the European Research Group on Military and Society (ERGOMAS), hosted by the Hellenic Army Academy in Athens, Greece (www.sse.army.gr).
- Kamberidou, I. (2016). Interacting, sharing and bonding: 'notes of personal experience' by nineteenth-century women travellers. *Gender, Place and Culture - A Journal of Feminist Geography*, 23(17), 381-397. Routledge.
- Καμπερίδου, Ε. (2014). Επιτέλους αναπνέω ελεύθερη! Γυναίκες Μαρτυρίες - Γυναίκες θαμμένες ζωντανές στον θεσμό της διαφθοράς και της ύπνωσης. Εκδόσεις "ΤΕΛΕΘΡΙΟΝ", Εκδοτικός Όμιλος ΙΩΝ.
- Καμπερίδου, Ε. (2002). Η ταύτιση των περιηγητριών με το "Άλλο". ΜΑΚΕΔΟΝ, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Παιδαγωγικής Σχολής Φλώρινας του Α.Π.Θ., (10), 149-160.
- Κέφη Χατζηχαμπέρη, Ε. (2017α). Εθελοντισμός και Γυναίκα: Η Γυναίκα «συλλογική ηθική» το 1940-1944. Διδακτορικό σεμινάριο Σ.Ε.Φ.Α.Α. Αθήνας-ΕΚΠΑ.
- Miller, J., B. (1976). Toward a new psychology of women. Boston: Beacon Press.
- Πέροης, Ε. (2016). Ελένη Ποταμιάνου: Η μεγάλη κυρία της προσφοράς και της αγάπης. Διαθέσιμο στο <http://e-volta.gr/archives/2566> [Ανακτήθηκε στις 11/12/2016].

Το πρόβλημα των αξιών στον Nietzsche

Του ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥ ΚΡΑΛΛΗ
 δρ Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών

Α΄ Μέρος

Το πρόβλημα των αξιών και ακόμη η συσχέτισή του με το μεγάλο πρόβλημα της εξέλιξης του ανθρωπίνου πολιτισμού αποτελεί ένα κορυφαίο πρόβλημα της εποχής μας, δηλ. του 21^{ου} αι. Το πρόβλημα των αξιών είναι ένα πρόβλημα τής αξιολόγησης και του νοήματος των ενεργειών, των πραγμάτων, των πολιτικών και της αλλαγής των κοινωνικών συστημάτων κλπ. Ο μηδενισμός ως φιλοσοφικό ρεύμα που συνδέεται άμεσα με το πρόβλημα των αξιών εκτός από την αρχαία του καταγωγή, την σχετική συζήτηση στον πλατωνικό διάλογο «Γοργίας»¹, έχει και σύγχρονες ρίζες. Ο υπότιτλος του διαλόγου είναι «περί ρητορικής ανατρεπτικός». Ο σοφιστής Γοργίας και διδάσκαλος της ρητορικής (483-375 π.Χ.) δίδασκε μία σκεπτικιστική θεωρία με τρεις αρχές: 1. Ότι δεν υπάρχει τίποτε, 2. Εάν κάτι υπήρχε, τότε αυτό θα ήταν αδύνατον να γίνει γνωστό, και 3. Εάν κάτι υπήρχε και ήταν δυνατόν να γίνει γνωστό, τότε πάλι η γνώση δεν θα γινόταν να μεταδοθεί. Ο Πλάτων αφιέρωσε στον διάσημο σοφιστή ένα διάλογό του πού φέρει το όνομά του. Εκεί επιτελείται μία αναζήτηση του προβλήματος σχετικά με την ουσία και την αξία της ρητορικής ως σημείου εκκίνησης, ώστε να καταπολεμηθεί η σοφιστική με τη βοήθεια της σωκρατικής διαλεκτικής. Η πρώτη αναφορά για τον μηδενισμό γίνεται σ' ένα ρωσικό μυθιστόρημα του Ιβάν Τουργκένιεφ, «Πατέρες και γιοί» και άλλη μία αντίστοιχη στο γερμανό φιλόσοφο Jacoby (1743-1819) πού προέρχεται ίσως από τις εφημερίδες πού έγραφαν για ρωσικές απόπειρες δολοφονίας.

Ο όρος «μηδενισμός» συνδέεται με τη λέξη «άρνηση», ή «τίποτε», και έχει τρεις διαφορετικές πλευρές. Ως θεωρητικός μηδενισμός αρνείται τη δυνατότητα μίας γνώσης της αλήθειας, ως ηθικός μηδενισμός αρνείται τις αξίες και τους κανόνες τού πράττειν, τέλος

ως πολιτικός μηδενισμός αρνείται κάθε διαμορφωμένη κοινωνική διάταξη ή ταξική δομή. Ο φιλόσοφος όμως που κατ' εξοχήν υπήρξε μηδενιστής ήταν ο Friedrich Nietzsche (1844-1900). Αυτός έθεσε υπό δοκιμασία και υπό κριτική τη φιλοσοφία εκείνης της εποχής στη Γερμανία και γι' αυτό θα αναφερθώ στη δική του «ανατροπή όλων των αξιών». Εκτός από τα διάφορα λογοτεχνικά κινήματα που υπήρξαν στη Ρωσία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αι. ο αναρχισμός και το σοσιαλιστικό κίνημα κάπως συναντήθηκαν, ενώ ο Μπακούνιν διαμόρφωσε μία δική του αναρχική παράδοση, σε αντίθεση όμως προς το Μαρξ πού τον αντιπαθούσε. Αρκετές δυνάμεις στη Ρωσία αλλά και στην Ευρώπη είχαν ένα μηδενιστικό περιοδικό, το «Ο σκοπός του Λαού» με τον Δ.Πιζάρεφ στις αρχές του 1860. Αξίζει να αναφέρουμε ορισμένα στοιχεία για το διάσημο ρώσο μηδενιστή πού συνδέθηκε με το κίνημα του ρωσικού αλλά και του ευρωπαϊκού αναρχισμού². Το επαναστατικό κίνημα στην Ρωσία περιλάμβανε τόσο αναρχικούς όσο και μηδενιστές ή άλλους επαναστάτες κατά τη διάρκεια όλου του 19^{ου} αιώνα.

Μέσα σε αυτό το ευρύτερο επαναστατικό κίνημα εντάσσεται και η δράση όπως και η σκέψη του Δ. Πιζάρεφ. Ο Πιζάρεφ είχε σχηματίσει γύρω του έναν μηδενιστικό κύκλο επαναστατών και εξέδιδε το περιοδικό *Russkoe Slovo* στη δεκαετία του 1860. Αυτός αποτελούσε έναν πόλο του αναρχικού ρεύματος στη Ρωσία αλλά και στην Ελβετία. Οι διαφοροποιήσεις των ρώσων επαναστατών πολλές φορές γίνονταν και μέσα από τις συζητήσεις της γερμανικής φιλοσοφίας όπως επίσης και των αντιστοιχών διεργασιών και επαναστατικών ιδανικών από τη Γαλλία³. Ο Α. Καμύ γράφει ειδικά για αυτόν σε ένα κεφάλαιο του βιβλίου του σχετικά με την επίδραση γερμανικών θεωριών στη Ρωσία. «Σ' αυτή τη νέα και χωρίς φιλο-

σοφική παράδοση χώρα, πολλοί νέοι άνθρωποι, αδέρφια των τραγικών μαθητών λυκείων του Λωτρεαμόν, ενστερνίστηκαν τη γερμανική σκέψη και υλοποίησαν, με το αίμα, τις συνέπειές της. Ένα «προλεταριάτο αποφοίτων» πήρε τότε τη σκυτάλη του μεγάλου κινήματος χειραφέτησης του ανθρώπου, για να του δώσει το πιο σπαραχτικό πρόσωπο. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα αυτοί οι απόφοιτοι δεν έφτασαν ποτέ πάνω από μερικές χιλιάδες.

Κι όμως μόνοι τους, αντιμέτωποι με τον πιο συμπαγή απολυταρχισμό της εποχής τους, βάλθηκαν να ελευθερώσουν και κατάφεραν να απελευθερωθούν προσωρινά 40 εκατομμύρια μουζίκι.»⁴ Με την πρόσληψη θεωριών από τη Γερμανία αυτοί οι επαναστάτες πέτυχαν έναν εκγερμανισμό της επαναστατικής αριστεράς. Η ρωσική διάνοηση λάτρευε την επαναστατική τόλμη αυτών των θεωριών. Οπωσδήποτε η αίγλη των θεωριών όπως είναι γνωστό είχε μεγάλη επέκταση. Ο Καμύ συνεχίζει: «Στη Ρωσία βρέθηκε σε παρθένο έδαφος. Το πρώτο ρωσικό Πανεπιστήμιο, πού ιδρύθηκε στη Μόσχα το 1750, είναι γερμανικό. Ο βαθμιαίος αποικισμός της Ρωσίας από τους Γερμανούς δασκάλους, γραφειοκράτες και στρατιωτικούς, πού άρχισε με το Μεγάλο Πέτρο, παίρνει με την υποκίνηση του την πρώτη μορφή συστηματικού εκγερμανισμού. Η ιντελιγκέντσια λατρεύει τον Σέλλινγκ αλλά και τους Γάλλους μετά το 1830, το Χέγκελ μετά το 1840 και το γερμανικό σοσιαλισμό που προήλθε από το Χέγκελ το δεύτερο μισό του αιώνα.»⁵ Ο ρωσικός μηδενισμός αναγνώριζε στο πρόσωπο του Πιζάρεφ τον θεωρητικό του. Είναι γνωστό το πώς πρωτοδημιουργήθηκε. «Ο μηδενισμός της δεκαετίας του '60 άρχισε φαινομενικά με την πιο ριζοσπαστική άρνηση πού υπάρχει, απορρίπτοντας κάθε δράση που δεν είναι καθαρά εγωϊστική. Ξέρουμε πώς κι ο όρος νιχιλισμός (μηδενισμός) πλάστηκε από τον Τουργκένιεφ στο μυθιστόρημά του «Πατέρες και παιδιά», του οποίου ο ήρωας, ο Μπαζάρωφ, ήταν το πρότυπο ενός τέτοιου τύπου. Ο Πιζάρεφ μιλώντας γι' αυτό το μυθιστόρη-

μα, διακήρυξε πώς οι μηδενιστές αναγνώριζαν στο Μπαζάρωφ το πρότυπό τους.»⁶ Πολύ σύντομα η θεωρία και η πρακτική τού ρωσικού μηδενισμού διαμορφώθηκε σε μία επαναστατική ακρότητα. Ο Καμύ γράφει σχετικά με το πρόγραμμα του Πιζάρεφ. «Ο Πιζάρεφ, αρνούμενος κάθε τι πού δεν είναι αυτοϊκανοποίηση, κηρύσσει τον πόλεμο στη φιλοσοφία, στην τέχνη πού θεωρεί παράλογη, στην ψεύτρα ηθική, στη θρησκεία κι ακόμα στους τρόπους και στην ευγένεια. Θεμελιώνει τη θεωρία μίας πνευματικής τρομοκρατίας, πού μας κάνει να σκεφτόμαστε την τρομοκρατία των σουρρεαλιστών μας. Η πρόκληση γιγαντώνεται σε θεωρία, αλλά σε βάθος που εκφράζει σωστά ο Ρασκόλνικωφ.»⁷ Ο μηδενισμός πολύ σύντομα, μέσα από αυτές τις θεωρητικές διεργασίες γέννησε τη ρωσική τρομοκρατία.

Ο αιώνας πού ζούμε, ο 21^{ος} αιώνας, όπως και ο προηγούμενος είναι κρίσιμοι αιώνες. Οι ανακαλύψεις της αστροφυσικής ή των πολύ σύγχρονων τεχνικών, η ανακάλυψη του διαστήματος πού ξεκίνησε από τον προηγούμενο αιώνα, μας προσφέρουν όλο και πιο πολλές γνώσεις, αλλά μας γεμίζουν όλο και πιο πολύ με κάποιους φόβους. Είμαστε ταυτόχρονα γεμάτοι από ιστορικές γνώσεις και ιστορικές ερμηνείες σχετικές με την πολύ πλούσια ιστορία διαφορετικών εποχών της ανθρωπότητας. Στο κοινωνικό επίπεδο αντιδρούμε αλλιώς στην εργασία, στην καθημερινή ζωή κλπ.

Η σημερινή κατάσταση μάς καθιστά τόσο ιστορικούς όσο και μελλοντολόγους. Η μελλοντολογία πολλές φορές αντικαθιστά τη φιλοσοφία. Γιατί λοιπόν έχει σημασία μία απασχόληση με το μηδενισμό και τις αξίες του πολιτισμού σήμερα; Διότι κάτι τέτοιο μας καθιστά πιο ασφαλείς. Ο ρωσικός μηδενισμός συνδέθηκε με τον αναρχισμό των Πιζάρεφ, Μπακούνιν. Στο σημείο αυτό θα δώσω περισσότερες εξηγήσεις σχετικά με το μηδενισμό πού εξέφρασε ο Πιζάρεφ. Οι διαδικασίες σχηματοποίησης της ρωσικής επαναστατικής διάνοησης συνδέονται με τον αναρχισμό, το μηδενισμό και το ρωσικό κομ-

μουισμό στον 19ο αιώνα. Είναι διαδικασίες που θα προετοιμάσουν πολλά κινήματα που θα εμφανιστούν παντοδύναμα στον 20ο αιώνα με κυριότερο το κίνημα των ρώσων μπολσεβίκων και τη ρωσική επανάσταση που δικαίωσε πολιτικά με την επιτυχία της τους αυστηρούς μαρξιστές κι όχι τους μηδενιστές ή τους αναρχικούς. Ο 19^{ος} αιώνας προετοιμάζει από άποψη πολιτική και θεωρητική τον 20^ο. Ο Nietzsche θα ήταν βέβαια μεγάλος εχθρός της ρωσικής επανάστασης εάν ζούσε για να τη δει. Υπάρχουν και διαφορετικά είδη μηδενισμού: όπως ο θεωρητικός, ο ηθικός, ο θρησκευτικός.

Ο κατ' εξοχήν φιλόσοφος στο γερμανόφωνο χώρο που ασχολήθηκε με τον μηδενισμό, κατά πρωτότυπο τρόπο, εντασσόμενος στη συνέχεια της γερμανικής φιλοσοφίας, μετά τον Schopenhauer, είναι ο Nietzsche. Ο Nietzsche ήταν τόσο φιλόσοφος όσο και κλασικός φιλόλογος⁸. Αμφισβητούσε τόσο την επιστήμη του καιρού του όσο και την αθώα πίστη στην πρόοδο. Ειδικά για την πίστη στην πρόοδο πίστευε ότι είναι τόσο προβληματική όσο και αμφίβολη. Διέθετε εξαίρετες γνώσεις στην κλασική φιλολογία και μία αντίστοιχη τραγική κοσμοθεωρία. Η διάγνωση για την κρίση του δυτικού πολιτισμού και την παρακμή του συνοδευόταν από το αίτημα της έλευσης του «υπερανθρώπου». Θα αναφέρω ορισμένες σκέψεις μου για τον μηδενισμό, όπως τον παρουσιάζει σε δύο έργα του, τη «Γενεαλογία της Ηθικής» (1887)⁹ και τη «Θέληση για δύναμη» (1887)¹⁰. Θα αναφέρω πιο μετά ορισμένα σχόλιά μου στο περιεχόμενο αυτών των δύο μεγάλων έργων. - Οι πολιτικές εξελίξεις στην Γερμανία κατά τον 19^ο συνδέονται με την εξέλιξη της νιτσεϊκής φιλοσοφίας κατά άμεσο τρόπο.

Είναι κάτι πολύ σημαντικό να αναρωτηθούμε ποια είναι η σημασία της έννοιας παρακμή; Κατά τον Nietzsche ένας ορισμός της παρακμής ως πολιτισμικού και ηθικού φαινομένου είναι ο ακόλουθος: Κατά τον Nietzsche η μηδενιστική κίνηση είναι έκφραση της παρακμής. Ένας ορισμός της παρακμής είναι ο ακόλουθος. Η έννοια

«decadence» – μείωση, πτώση, παρακμή, αποβολή δεν είναι κάτι, το οποίο θα έπρεπε καθ' εαυτό να καταδικαστεί: είναι μία αναγκαία συνέπεια της ζωής, της ανάπτυξης στη ζωή. Το φαινόμενο της «παρακμής» είναι κάτι αναγκαίο¹¹.

Η προσμονή της καθόδου και η έλευση του υπερανθρώπου είναι βασικά θέματα του Nietzsche. Τι είναι ο υπεράνθρωπος; Ο τρόπος σκέψης και η φιλοσοφική ηθική του Nietzsche μπορεί να χαρακτηριστεί ως μεταϊδεαλιστικός, σαν συνέχεια της φιλοσοφίας του Schopenhauer, για τον οποίο έχει γράψει ένα βιβλίο¹². Παρ' όλες όμως τις επιδράσεις από τον Schopenhauer, αυτός δεν αποδεχόταν, όπως κι άλλοι γερμανοί φιλόσοφοι, το σύστημα ως ουσιώδη αρχή της φιλοσοφικής δημιουργίας. Η ηθική του ήταν μία κατάφαση της βούλησης. Χαρακτήρισε την εποχή του σαν μία εποχή μίας γενικότερης ηθικής-πολιτιστικής κρίσης. Η διάγνωση αυτή συνδέθηκε μ' ένα βαθύτερο πεσιμισμό που επηρέασε το λογοτεχνικό ή καλλιτεχνικό έργο πολλών μεγάλων λογοτεχνών, όπως του Thomas Mann¹³ και πολλών άλλων. Ο Nietzsche αμφισβητούσε τόσο πολύ τα πνευματικά ρεύματα της εποχής του, όπως ο εθνικισμός, ο αντισημιτισμός, ο σοσιαλισμός καθώς και ο χριστιανισμός ως θρησκεία. Ασχολήθηκε σε πολλά του έργα με προβλήματα της ηθικής και προσπάθησε να αποκαλύψει ψεύτικες αξίες και παράλληλα σχεδίασε με δημιουργικό τρόπο τις δικές του αντιλήψεις για τα προβλήματα του πολιτισμού, έδειξε ακόμη ότι προβάλλει μία νέα εποχή με καινούργιες αξίες. Ο Nietzsche ήταν ο πρώτος φιλόσοφος που μίλησε για την «μεταξίωση των αξιών».

Ο Nietzsche ήταν αυτός που διανοήθηκε ότι η σημασία των ηθικών εννοιών είναι δυνατόν να αποκαλυφθή μέσω της έρευνας της ιστορικής τους εξέλιξης, μέσω της «γενεαλογίας της ηθικής». Σε αυτό το πλαίσιο διατύπωσε την διάκριση της «ηθικής του κυρίου» και της «ηθικής του σκλάβου». Εδώ χρειάζεται πιο εκτενής αναφορά στην επίδραση από την αρχαία ελληνική σκέψη¹⁴. Ως κλασικός φιλό-

λογος ανέτρεχε στην αρχαία εποχή και στην ομηρική εποχή, όπου ανακάλυψε την «αριστοκρατική ηρωική ηθική» των ομηρικών ηρώων. Ως πανεπιστημιακός αναζητούσε το ξεχωριστό και στα προβλήματα της παιδείας. Δεν ήταν μόνον γενεαλόγος της ηθικής αλλά και γιατρός που ήθελε να θεραπεύσει, διότι ο πεσιμισμός και η παρακμή απαιτούσαν κάποια θεραπεία. Ο μηδενισμός είναι η κατάσταση πού πραγματοποιείται, όταν οι ύψιστες αξίες της ανθρωπότητας απαξιώνουν τον εαυτό τους. Γι' αυτό ο Nietzsche τονίζει ότι χρειάζεται επαναξιολόγηση και μεταξίωση. Η ερμηνεία της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας από τον Nietzsche είναι ουσιώδης και από φιλοσοφική άποψη ενδυναμώνει όλες τις άλλες φιλοσοφικές του αντιλήψεις ηθικής ή αισθητικής ουσίας¹⁵. Το βαγκνερικό «*Gasamtkunstwerk*»¹⁶ και το «*Τραγούδι των Νιμπελούνγκεν*» επηρέασαν πολύ και τα δικά του αισθητικά και φιλολογικά κείμενα¹⁷. Ο Nietzsche με την έννοια «μηδενισμός» χαρακτηρίζει το σύνολο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ο ίδιος διατύπωσε την άποψη ότι «μηδενιστής» είναι αυτός ο άνθρωπος, ο οποίος περί του κόσμου όπως είναι, κρίνει ότι δεν έπρεπε να υπάρχει και περί του κόσμου όπως έπρεπε να είναι, κρίνει ότι δεν υπάρχει τέτοιος κόσμος. Δηλαδή, γενικά μηδενισμός είναι το όνομα για την ιστορία της πάθησης του ευρωπαϊκού ανθρώπου, ουσιαστικά της παρακμής. Ο Nietzsche κατανοεί βαθύτερα από ό,τι άλλοι τα ηθικά προβλήματα της εποχής, αλλά προτείνει κι έναν τρόπο υπέρβασης του μηδενισμού. Αλλά θα εξετάσω πρώτα τη διπλή σημασία του μηδενισμού, πρώτον ως σημείο της δύναμης του πνεύματος που είναι ο ενεργητικός μηδενισμός, ενώ ο μηδενισμός ως κατάπτωση και παρακμή στα της δύναμης του πνεύματος είναι ο παθητικός μηδενισμός. Όταν καταστεί δυνατή η υπέρβαση του μηδενισμού, τότε φθάνουμε στην «μεταξίωση των αξιών». Για τον Nietzsche είναι απαραίτητη μία «*νέα τάξη*», κι ένας «*υπεράνθρωπος*», γιατί ο ίδιος νοιώθει αδύναμος.

Ηετερονομία είναι γι' αυτόν η ρίζα του μηδενισμού, η αποδοχή της ζωής εί-

ναι κάτι απαραίτητο και σαν στόχος το μεταμηδενιστικό διονυσιακό. Ο χριστιανισμός είναι ένας «*πλατωνισμός για το λαό*»¹⁸. Σε πολλά έργα του Νίτσε μπορούμε να βρούμε μία συνεχή εξέταση και σφοδρή κριτική του χριστιανισμού ως θρησκείας και μάλιστα με έναν συνυπολογισμό της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας. Η μεγαλύτερη επιτυχία ενός φιλοσόφου είναι να στέκεται διονυσιακά στην παρουσία του και η νιτσεική διατύπωση για τον φιλόσοφο βίο είναι η «*amor fati*», «η αγάπη του πεπρωμένου», όπως ήταν ουσιαστικά η στωική σοφία. Επομένως σε αυτό το σημείο το ιδανικό του στωικού σοφού είναι κοινά στο ιδανικό του υπερανθρώπου. Ο Νίτσε σε πολλά κείμενά του όπως στη «*Θέληση για δύναμη*» και τη «*Γενεαλογία της ηθικής*» σχολιάζει τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη και τους Σοφιστές, όμως δεν δίνει πολύ σημασία στους Σκεπτικούς και τους Στωικούς, παρόλο που θα μπορούσε κάποιος να διανοηθεί ότι το ιδεώδες του σοφού θα μπορούσε να αποτελέσει μία επίδραση στον δικό του υπεράνθρωπο. Στο έργο του «*Θέληση για δύναμη*» (1887) περιέχεται ένα ολόκληρο κεφάλαιο σχετικά με την κριτική της φιλοσοφίας από την αρχαιότητα έως τον Σοπενχάουερ¹⁹. Αξίζει ακόμη να επισημάνω ότι ο Nietzsche επέμενε πολύ στην τεράστια σημασία των Προσωκρατικών φιλοσόφων²⁰.

Σε αυτό το σημείο θα παρουσιάσω κάποια προβλήματα της στωικής ηθικής και τη σχέση πού έχουν με την κριτική του Νίτσε. Η ηθική διακρίνεται στα ακόλουθα μέρη: Οι ορμές, το κυρίαρχο αγαθό (το τέλος) και η αρετή, τα πάθη, ο σοφός. Είναι γνωστές πολλές αναφορές του στην προσωκρατική φιλοσοφία όπως η ακόλουθη. «Ετσι, αποτελούν, όλοι μαζί, αυτό πού ο Σοπενχάουερ ονόμασε πολιτεία των μεγαλοφυϊών, σε αντίθεση προς μία πολιτεία των λογίων. Οι γίγαντες φωνάζουν ο ένας στα έρημα μεσοδιαστήματα των καιρών (της ιστορίας), και ο έξοχος αυτός διάλογος των πνευμάτων συνεχίζεται δίχως να ενοχλείται από τους θρασείς και θορυβώδεις νάνους πού σέρνονται κάτω τους»²¹. Είναι ακόμη σημαντικό γι' εμάς

να γνωρίζουμε την οριστική γνώμη που είχε ο Nietzsche σχετικά με το ερώτημα, ποια περίοδος της ιστορίας της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας υπήρξε για αυτόν η πιο αξιολογική. Ο Nietzsche γράφει τα εξής. «Μου φαίνεται ότι αυτοί οι γέροι σοφοί, από τον Θαλή ως τον Σωκράτη, είπαν στη διάρκεια αυτού του διαλόγου όλα όσα αποτελούν «κατά τη γνώμη μου» το αυθεντικά ελληνικό, έστω κι αν το εξέφρασαν στην πιο γενική του μορφή»²². Είναι εμφανής η προτίμηση του Nietzsche για τη φιλοσοφία των Προσωκρατικών έως και αυτή του Σωκράτη. Σε μία άλλη στιγμή εξωτερικεύει ο Nietzsche αυτό που χαρακτηρίζει «μοίρα των βιβλίων» ως μοίρα των αποσπασμάτων (Fragmenta), ως τη μοίρα της διάσωσης των έργων αυτών των φιλοσόφων, όπου γίνεται πολύ επιθετικός. «Μερικοί δέχονται πώς υπάρχει μια μοίρα που προσιδιάζει στα βιβλία, μία *fatumlibelorum* [μοίρα των βιβλίων]: αυτή όμως η μοίρα θα πρέπει να είναι πολύ κακή αν κρίνει καλό να μας στερήσει τον Ηράκλειτο, το θαυμάσιο ποίημα του Εμπεδοκλή, τα γραπτά του Δημοκρίτου, τον οποίο εξομοίωσαν οι Αρχαίοι με τον Πλάτωνα και ο οποίος τον ξεπερνά σε πρωτοτυπία, και αν μας επιβάλλει, ως υποκατάστατο, τους Στωικούς, τους Επικούρειους και τον Κικέρωνα»²³.

Τη μεγάλη αυτή εκτίμηση για τις φιλοσοφίες των Προσωκρατικών συνέχισε να δείχνει ο πολὺς Heidegger, χωρίς όμως να δείχνει περιφρόνηση για τον Πλάτωνα. Οποια κι αν είναι η γνώμη μας για τους υπερβολικούς χαρακτηρισμούς, η γνώμη ουσιαστικά του Nietzsche για τον κορυφαίο φιλόσοφο της αρχαιότητας είναι η ακόλουθη. «Ο ίδιος ο Πλάτωνας είναι ο πρώτος μεγάλος φιλοσοφικός μικτός τύπος και ως τέτοιος αποτυπώνεται τόσο στη φιλοσοφία όσο και στην προσωπικότητά του. Σωκρατικά, πυθαγόρεια και ηρακλείτεια στοιχεία είναι συνενωμένα στη θεωρία του των Ιδεών: γι' αυτό τον λόγο, δεν είναι φαινόμενο καθαρού τύπου. Και ως άνθρωπος επίσης ο Πλάτωνας περιέχει ανακατεμένα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της βασιλικής απομόνω-

σης και της αταραξίας του Ηράκλειτου, της μελαγχολικής συμπόνας του νομοθέτη Πυθαγόρα και της διαλεκτικής τού γνώστη των ψυχών Σωκράτη»²⁴. Βλέπουμε ότι ο Nietzsche είχε μία ολοκληρωμένη όσο και υπερβολική γνώμη για τον Πλάτωνα. Ακόμη πιο μικρή εκτίμηση δείχνει να έχει για την ελληνιστική φιλοσοφία και τις διαφορετικές της σχολές. Η γενική πάντως εκτίμησή του είναι ότι «οι Έλληνες δικαιώνουν τη φιλοσοφία»²⁵. Η γενικότερη στροφή του Nietzsche ως γερμανού φιλοσόφου στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία έχει κάτι που διαρκεί και έχει μεγάλη σημασία και στις μέρες μας. Ωφελεί τόσο εμάς όσο και τους γερμανούς²⁶.

Β' Μέρος

Είναι γνωστή η αντίθεση του Nietzsche στον χριστιανισμό και τη λατρεία του Διονύσου²⁷. Συνεχίζω τώρα με την εξέταση ειδικά της προβληματικής του ευρωπαϊκού μηδενισμού και τις εννοιολογικές διαφοροποιήσεις που έκανε ο Nietzsche στο βιβλίο του «*DerWillezurMacht*». Ο Nietzsche εκεί ασχολήθηκε με τον ευρωπαϊκό μηδενισμό ως συνέχεια της μέχρι τώρα αξιολόγησης του «είναι». Αναζητά τις μακρινές του ρίζες και τη μηδενιστική κίνηση ως έκφραση της παρακμής και για την κρίση και την ιδέα της επιστροφής. Εξετάζει δε από αυτή τη σκοπιά την ιστορία του κατά τους τελευταίους αιώνες. Έχοντας έτοιμη τη φιλοσοφική και ηθική αντίληψη που παρουσίασε ο Nietzsche προβαίνει σε μία μεγάλη κριτική που περιέχει πολλές επιμέρους κριτικές διατυπώσεις, δηλαδή κριτική των υψηλότερων αξιών, κριτική της θρησκείας, αναφέρεται στην ιστορία του χριστιανισμού, στην κριτική της ηθικής και των ιδανικών. Ακόμη και στα πλαίσια μίας κριτικής της φιλοσοφίας, στην κριτική της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας και ακόμη στην αλήθεια και το ψεύδος της φιλοσοφίας²⁸. Μετά από τόσες κριτικές προβαίνει στην αρχή μίας νεώτερης αξιολόγησης. Σημαντικές από πολλές πλευρές είναι η αρχή του προαναφερθέντος βιβλίου, του «*DerWillezurMacht*». Σε αυτό το βιβλίο ο Nietzsche ξεκαθαρίζει πολλά ζητήματα σχε-

τικά με τον ευρωπαϊκό μηδενισμό. Στον 20ο αιώνα έχει αναφερθεί και ο Thomas Mann σ' αυτόν²⁹.

Αναφέρω στη συνέχεια ορισμένα από αυτά. Ό, τι διηγείται είναι η ιστορία των δύο επόμενων αιώνων. Περιγράφει πώς θα γίνουν αυτά που δεν μπορούν να συμβούν διαφορετικά, καθώς και την εξέλιξη του μηδενισμού. Αυτή η ιστορία, εξηγεί ο Nietzsche, μπορεί ήδη να γίνει αντικείμενο εξήγησης, διότι σε αυτό το πρόβλημα λειτουργεί το έργο. Αυτό το μέλλον μιλά ήδη με έναν τρόπο που ακούγεται, αυτό το πεπρωμένο φαίνεται παντού γύρω. Γι' αυτή τη μουσική του μέλλοντος όλα τα αυτιά είναι προετοιμασμένα. Προς τα εκεί, εξηγεί ο Nietzsche, κινείται όλος ο ευρωπαϊκός πολιτισμός. Με τις λέξεις του τίτλου αυτού του βιβλίου εννοεί ο συγγραφέας ότι παρουσιάζεται μία αντίθετη κίνηση, ένα «μελλοντολογικό ευαγγέλιο». Ποια είναι όμως τα αίτια αυτού του σύνθετου φαινομένου που λέγεται «ευρωπαϊκός μηδενισμός»; Ο Nietzsche απαντά ότι δεν είναι ούτε «σύνθετες κοινωνικές καταστάσεις, ούτε «φυσιολογικοί εκφυλισμοί», ούτε «παρακμή». Δεν είναι δυνατόν, τονίζει ο Nietzsche, η ανάγκη, η ψυχική ή σωματική, η διανοητική ανάγκη να παράγουν το μηδενισμό, δηλαδή τη ριζοσπαστική απόρριψη της αξίας, του νοήματος ή της επιθυμίας. Αυτές οι ανάγκες επιτρέπουν πάντοτε και συνεχώς διαφορετικές σημασίες. Αλλά, επιμένει ο γερμανός φιλόσοφος, με μία απόλυτα ορισμένη σημασία ο μηδενισμός στέκεται στο χριστιανικό-ηθικό κόσμο. Είναι δηλαδή ο μηδενισμός καθορισμένος αλλιώς, όχι σαν κοινωνιολογική διάγνωση μίας εποχής, άρα ένα κοινωνικό αίτημα, αλλά μία βαθύτερη φιλοσοφική τοποθέτηση.

Σε αυτό το πλαίσιο έχει μεγάλη σημασία η αντίληψη για την παρακμή του χριστιανισμού και κάτι ουσιώδες, η θέση του σκεπτικισμού απέναντι στην ηθική. Σημασία έχει η τοποθέτηση εναντίον της απουσίας νοήματος αφενός και αφετέρου κατά των ηθικών αξιακών κρίσεων. Οι μηδενιστικές συνέπειες των σημερινών φυσικών επιστη-

μών είναι ιδιαίτερα προβληματικές, όπως είναι ακόμη οι μηδενιστικές συνέπειες των πολιτικών και λαϊκών-οικονομικών τρόπων σκέψης-, όπως ο εθνικισμός ή ο αναρχισμός κλπ. και οι μηδενιστικές συνέπειες της ιστοριογραφίας. Η τέχνη ακόμη δοκιμάζεται και προετοιμάζει τον μηδενισμό. Ο Nietzsche επισημαίνει το χαρακτήρα του ρομαντισμού στον Wagner (*Niebellungen Ring*), ιδιαίτερα το βαγκνερικό τέλος. Ο Nietzsche απαντά στο ερώτημα τί σημαίνει ο μηδενισμός με την απάντηση ότι οι ανώτερες αξίες καταξιώνονται. Ελλείπει ο στόχος, ελλείπει η απάντηση και το «για ποιον λόγο»; Ο Nietzsche εξετάζει τί προσέφερε η χριστιανική ηθική υπόθεση. Όσο εμείς πιστεύουμε στην ηθική αποδοκιμάζουμε το «είναι». Ο πεσσιμισμός είναι μία προηγούμενη μορφή μηδενισμού, κάτι που τον προετοιμάζει στη σφαίρα του πολιτισμού.

Ο φιλόσοφος-μηδενιστής έχει την πεποίθηση ότι όλα όσα γίνονται δεν έχουν νόημα και γίνονται έτσι τυχαία. Το μηδενιστικό κίνημα είναι η έκφραση της παρακμής. Θα εξετάσω στη συνέχεια την κριτική στη φιλοσοφία. Ο Nietzsche ασκεί πρώτα κριτική στη θρησκεία και μετά στην παραδομένη ηθική. Σε μία συγκεκριμένη παράγραφο του έργου του «*Der Wille zur Macht*» χαρακτηρίζει κοροϊδευτικά τους Kant, Hegel, διότι δεν ήθελε να απατηθή ούτε με τον καντιανό, ούτε με τον εγγελιανό τρόπο του φιλοσοφείν. Αυτός δεν πιστεύει πλέον καθόλου, όπως αυτοί οι δύο, στην ηθική και πιστεύει επομένως ότι δεν έχει να θεμελιώσει καμία φιλοσοφία, έτσι που να αποκτήσει η ηθική δίκαιο³⁰. Ο Schopenhauer αντίθετα ήταν σκληρός ηθικολόγος που τελικά για να αποδειχτούν ότι όσα λέγει είναι σωστά, έγινε κριτής του κόσμου. Σ' ένα μεγάλο κεφάλαιο του έργου του ο Nietzsche με τρόπο αποφθεγματικό σχολιάζει τις μεγάλες μορφές της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, από τους προσωκρατικούς, τους σοφιστές, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Όσο ασχολείται κανείς με τη φιλοσοφική διάνοηση του Nietzsche κατανοεί σιγά-σιγά

το βάθος και την προκλητικότητά της. Τα πολυάριθμα βιβλία του, εκτός από τα ουσιαστικά που εκδόθηκαν όσο ζούσε ο ίδιος και οι πολυάριθμες σημειώσεις από το αρχείο του πραγματικά μαρτυρούν για την τραγικότητα του φιλοσόφου και την μεγαλοφυή προσωπικότητά του που εξηγεί την ύψιστη ποιότητα του έργου του³¹. Σε αυτό το βασικό του βιβλίο παρουσιάζει πολλές δικές του αντιλήψεις για την αρχαία ελληνική φιλοσοφία.

Οι επιδράσεις των φιλοσοφικών του αντιλήψεων σε άλλους φιλοσόφους ή διανοούμενους είναι πολύ μεγάλες³². Θα αναφέρω ορισμένες ιδέες για το νιτσεικό μηδενισμό του Adorno από το έργο του «*Αρνητική διαλεκτική*» (1967) που γράφει σχετικά. «Όταν όμως μιλούν για το μηδενισμό των αξιών εννοώντας ότι δεν υπάρχει τίποτε στο οποίο μπορεί κανείς να στηριχτεί, αυτό είναι μία κραυγή για εκείνο που στην υποδεέστερη γλωσσική σφαίρα αποκαλείται υπέρβαση. Έτσι όμως κλείνει η προοπτική, μήπως μόνον η κατάσταση στην οποία δεν θα μπορούσε κανείς να στηριχτεί σε τίποτε θα ήταν ίσως πιο ταιριαστή στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, μία κατάσταση που θα επέτρεπε στη σκέψη να συμπεριφέρεται επιτέλους τόσο αυτόνομα όπως απλώς το ζητούσε πάντοτε η φιλοσοφία από τη σκέψη, ενώ την ίδια στιγμή την εμπόδιζε να το πράξει. Οι υπερβάσεις ακόμη και αυτή του μηδενισμού μαζί με τη νιτσεική, η οποία τον εννοούσε αλλιώς και εντούτοις προσέφερε συνθήματα στο φασισμό, είναι πάντοτε χειρότερες από αυτό που υπερβαίνουν»³³. Ο μηδενισμός σαν φιλοσοφικό ρεύμα εμπεριέχει κι αυτός τις αντινομίες του και αυτές τις αντινομίες κατέδειξε και ο Adorno. Επιδράσεις του μηδενισμού μπορούμε να βρούμε και σε άλλους στοχαστές, π.χ. στη Γαλλία σε φιλοσόφους όπως ο Jean-Paul Sartre με το έργο του «*Το Είναι και το Μηδέν*», ο Albert Camus με το έργο του «*Ο Επαναστατημένος άνθρωπος*», και πολλοί άλλοι μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, διανοούμενοι ή λογοτέχνες.

Συνοψίζοντας θα έλεγα ότι, παρόλο που η νιτσεική φιλοσοφία έτσι όπως εμφανίστηκε

νεανική και δυνατή στο 19^ο αιώνα και παρ' όλη τη φουτουριστική της αξία, έχασε σε αξία μέσα στις κοινωνικές αντιπαράθεσεις και τους πολέμους του 20^{ου} αι. προσφέροντας συνθήματα στο φασισμό. Μπορεί κανείς να επιμένει σε αντίθετες φιλοσοφικές αντιλήψεις, όπως του Kant ή του Hegel και να ασκεί κριτική στο φιλοσοφικό μηδενισμό. Πάντως η έλλειψη αξιών ή η απώλεια αξιών είναι ένα οδυνηρό γεγονός που το ζούμε στην εποχή μας. Το ότι η νιτσεική φιλοσοφία γοητεύει τόσο πολύ διανοούμενους στην εποχή μας, με την προφητεία του ερχομού ενός υπερανθρώπου, κάνει κάποιους άλλους να ανησυχούν για τα δημοκρατικά ιδεώδη. Υπάρχουν όμως και οξυδερκείς ερμηνείες του έργου του που εξηγούν την μεγάλη αξία του, χωρίς να επιμένουν πάντοτε στην πολιτική του σημασία. Ιδιαίτερα ο Habermas έχει μελετήσει πολύ τη μεγάλη σημασία της φιλοσοφίας του ως κεντρικού άξονα στην είσοδο στη μετανεωτερικότητα³⁴. Πολλές ιδέες του Nietzsche μπορούν να αποκαλυφθούν σε καινούργια μυθιστορήματα ή κινηματογραφικές ταινίες κλπ. Οι σύγχρονοι νιτσεικοί είναι, πολλές φορές, αγγλόφωνοι όπως ο Arthur Clarke³⁵ ή ο Tomlin. Οι νιτσεικές επιδράσεις στη φιλοσοφία του 20ου αιώνα είναι τεράστιες και μάλιστα σε πολλούς κλάδους της φιλοσοφίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Πλάτωνος, *Γοργίας*.
2. Bakounine, Michel, μετάφραση Π. Γκέκα, εισαγωγή Αρβόν, Ανρί, Αθήνα, 1985.
3. Οπ.π., σ. 26κέξ.
4. Camus, Albert, *Ο Επαναστατημένος Άνθρωπος*, μετάφραση Τ. Τσακίρη, θεώρηση Δ. Θεοδωρακάτου, Γ' έκδοση, Αθήνα, 1971, σ. 190κέξ.
5. Οπ.π., σ. 191κέξ.
6. Οπ.π., σ. 196.
7. Οπ.π., σ. 197.
8. Hayman, Ronald, Nietzsche, *Η τραγική ζωή μιάς μεγαλοφυΐας*, μετάφραση Μ. Αναγνώστου, Αθήνα, 2005.
9. Νίτσε, Φρ. *Γενεαλογία της Ηθικής*, μετάφραση-επιμέλεια Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, 2005, σ. 11κέξ.
10. Nietzsche, Fr. *Der Wille zur Macht, Versuch einer Umwertung aller Werte*, Stuttgart, 13η έκδοση, 1996.
11. Nietzsche, Fr. *Der Wille zur Macht*, όπ.π., σ. 31-32.
12. Νίτσε, Φρ. *Ο Σοπενχάουερ ως παιδαγωγός*, Αρθ. Σοπενχάουερ, Σκέψεις και Αποσπάσματα, μετάφραση, Κ. Σαρρόπουλος, Κ. Νικολάου, Αθήνα, 2002.
13. Μαν, Τόμας, *Πάθος και Μεγαλείο του Ρίχαρντ Βά-*

γκνερ, μετάφραση Μ. Αγγελίδου, Αθήνα, 1998.

14. Νίτσε, Φρ, *Γενεαλογία της Ηθικής*, μετάφραση-επιμέλεια, Ζ. Σαρίκας, Αθήνα, 2005.

15. Οπ.π.,σ.583.

16. Geck, Martin, *Richard Wagner*, Reinbek bei Hamburg, 2004,

17. Ο Nietzsche έγραψε πολλά κείμενα σχετικά με τη μουσική δημιουργία του Richard Wagner, όπως Φρ. Νίτσε, *Η περίπτωση Βάγκνερ, Νίτσε εναντίον Βάγκνερ, Οι Διθύραμβοι του Διονύσου*, μετάφραση Ζ. Σαρίκας, Θεσσαλονίκη, 2008.

18. Nietzsche, Friedrich, *Der Wille zur Macht*, Stuttgart, 1996, σ. 10-98, 278-328.

19. Οπ.π.

20. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά (επιμ.), *Ο Νίτσε και οι Έλληνες*, μετάφραση-επιμέλεια, Θεσσαλονίκη, 1997, σ.11κέξ.

21. Νίτσε, Φρήντριχ, *Κείμενα για την Ελλάδα*, μετάφραση Ζ.Σαρίκας, Θεσσαλονίκη, 2008,σ. 130κέξ.

22. Οπ.π.

23. Οπ.π.,σ. 136.

24. Οπ.π.,σ.137.

25. Οπ.π.

26. Kaufmann, Walter, *Nietzsche, Philosoph-Psychologe-Antichrist*, Darmstadt, 1988, σ.455-478.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ: ΠΡΟΣΟΧΗ

Η Συντακτική Επιτροπή του περιοδικού υπενθυμίζει σε όσους επιθυμούν να αποστέλλουν άρθρα προς δημοσίευση, ότι προκειμένου να γίνουν αποδεκτά θα πρέπει:

1. Να μην υπερβαίνουν τις 2.500 λέξεις.
2. Να είναι πρωτότυπα. Στην περίπτωση που αναδημοσιεύουν μικρά ή μεγάλα τμήματα από κείμενα του ιδίου ή άλλων συγγραφέων, αυτά να τίθενται εντός εισαγωγικών και να δηλώνεται ρητά και με ακριβή παραπομπή η πηγή από την οποία αυτά αντλήθηκαν.
3. Να αποστέλλονται απαραίτητως μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου στο (**email:ekdef2016@gmail.com**) σε μορφή word.
4. Να παρουσιάζονται στην τελική τους μορφή και αφού έχει ελέγξει επισταμένως ο συγγραφέας το κείμενο και τις παραπομπές προς αποφυγή λαθών.
5. Οι τίτλοι των βιβλίων, των συλλογικών έργων και των περιοδικών να εμφανίζονται με πλάγια γραφή, οι τίτλοι των άρθρων με όρθια, ενώ θα πρέπει να δηλώνεται το περιοδικό ή το συλλογικό έργο στο οποίο έχει δημοσιευθεί το άρθρο.
6. Αν ο συγγραφέας θέλει να δώσει έμφαση σε κάποια έκφρασή του, να χρησιμοποιεί έντονα γράμματα (bold).
7. Τα αποστελλόμενα άρθρα υπόκεινται στην κρίση της Συντακτικής Επιτροπής, η οποία αποφασίζει για τη δημοσίευσή τους.

Τέλος είναι αυτονόητο ότι ο υπογράφων-συγγραφέας είναι υπεύθυνος για τη γλωσσική μορφή και το περιεχόμενο των άρθρων.

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ:

Παρακαλούνται τα Μέλη για την **έγκαιρη αποστολή της συνδρομής και ιδιαίτερα όσοι οφείλουν ακόμα τη συνδρομή προηγούμενων ετών**. Η συνδρομή, παρά την αύξηση γενικώς του κόστους έκδοσης του Περιοδικού και των ταχυδρομικών τελών, παραμένει 20,00 Ευρώ (η φιλική 30.00 Ευρώ)

- Τα χρήματα αποστέλλονται ή με **ταχυδρομική επιταγή** επ' ονόματι του Σωτήρη Φουρνάρου Ανδριανού 8, τ.κ. 14 121 Ηράκλειο ή **μέσω της Εθνικής Τράπεζας** (αριθμός λογαριασμού **665/755979-85**), e-banking GR3301106650000066575597985

ΔΙΚΑΙΪΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΗΘΙΚΗ ΣΤΟΝ ΠΛΑΤΩΝΙΚΟ «ΓΟΡΓΙΑ»*

Του ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΥ

Επίκουρου Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η εμφάνιση της διδασκαλίας των σοφιστών στο φιλοσοφικό σύμπαν της αρχαιοελληνικής σκέψης συνδέεται άρρηκτα με την καθεαυτό ανθρωπολογική περίοδο της κλασικής φιλοσοφίας. Συνδέεται επίσης με τη στροφή στον πρακτικό επιστημονικό λόγο, την υποκειμενικοποίηση της θεωρίας, αλλά και τον πολιτικό σκεπτικισμό και τη σχετικοποίηση της φιλοσοφικής ηθικής. Ήδη η περίφημη φράση του εξ Αβδήρων φιλοσόφου και κορυφαίου των σοφιστών Πρωταγόρα, ότι δηλαδή: «πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος», σηματοδοτεί για την εποχή του το πρόταγμα του φιλοσοφικού ανθρωποκεντρισμού και αναδιατάσσει τη φιλοσοφική σκέψη της εποχής στο βάθρο της αρχής ότι η γνώση προσλαμβάνεται διά των αισθήσεων και όχι αντικειμενικώς.

Απέναντι στη διδασκαλία αυτή, την ίδια εποχή, ο πλατωνικός Σωκράτης αντιτάσσει τη θεωρία της αντικειμενικής αλήθειας, αυτής που μόνον οδηγεί στην αρετή. Η αρετή είναι προϊόν της αληθούς επιστημονικής γνώσης, η οποία, επειδή είναι αληθής, ισχύει αδιακρίτως και δεσμευτικώς για όλους τους ανθρώπους. Συνακόλουθα, το ορθό αντιλαμβάνεται και δύναται να πράττει μόνον όποιος έχει ακριβή αντίληψη των περιστάσεων της ζωής αλλά και του εαυτού του (το σωκρατικό «γνώθι σαυτόν»). Το ασφαλές υπόβαθρο της ορθής κρίσης είναι η αληθής γνώση και αυτή είναι η γνώση του αγαθού. Με τον τρόπο αυτόν, η σωκρατική φιλοσοφία ανάγεται όχι μόνο στη σφαίρα της αναζήτησης του αγαθού, αλλά και στη θεμελίωση μέσω αυτού μιας αkéραιης ηθικής αρετής, η οποία αντιτάσσεται στην ηθική σχετικοποίηση και τον φιλοσοφικό ατομικισμό ανά τους αιώνες¹. Επειδή δε, κατά τον Σωκράτη, η γνώση οδηγεί τη βούληση, η επιλογή του ανθρώπου είναι πάντοτε καλή, όταν

αυτός έχει πραγματικά τη γνώση του αγαθού, ενώ σφάλλει επιλέγων το κακό, οσάκις πλανάται στη γνώση του περί αγαθού και μη, με την έννοια ότι: «οὐδείς ἐκὼν κακός»².

Βεβαίως, η νοησιарχική αντίληψη περί δικαίου που εισάγει ο Σωκράτης δεν προστατεύει πάντοτε τον πολίτη από μια άδικη κρίση της πολιτείας ή της αντίστοιχης δικαστικής αρχής. Θύμα άλλωστε και ο ίδιος μιας άδικης κατηγορίας που τον οδήγησε στον θάνατο, δεν θα διστάσει να διακηρύσσει μέχρι τέλους ότι, αντιθέτως προς τη σχετικιστική διδασκαλία των σοφιστών, η πίστη του ενάρετου ανθρώπου στην αρετή τού επιβάλλει την απόλυτη τήρηση των ηθικών αρχών, την υποταγή στο νόμο και στις αρχές της πολιτείας. Δημιουργώντας έτσι, πολύ πριν από την εποχή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, μια έννοια κοινωνικού συμβολαίου, αντιλαμβάνεται τον πολίτη ως δεσμευμένο απέναντι στις αρχές της κοινωνίας του αλλά και στους νόμους που εν τέλει ο ίδιος ως ελεύθερος πολίτης της αθηναϊκής δημοκρατίας εψήφισε. Η πίστη του πλατωνικού Σωκράτη στην ανάγκη του πολίτη να υπακούει στους νόμους, με αντάλλαγμα τα νομικά δικαιώματα που αυτός αντλεί από τη συμμετοχή του ως ελεύθερος πολίτης στη δημοκρατία, συνδέεται με την απόλυτη πεποίθηση του φιλοσόφου στην ηθική δύναμη του νόμου, η νομιμοποίηση του οποίου ερείδεται στην προστασία των πολλών από τις επιβουλές των ισχυρών³ και αυτό καταδεικνύεται εναργώς στον πλατωνικό «Γοργία», το κορυφαίο ίσως, διαχρονικώς κείμενο της ηθικής γραμματείας, μαζί βεβαίως με τον επίσης εξαιρετικό άλλο διάλογο περί την πλατωνική ηθική θεωρία, τον «Πρωταγόρα»⁴.

Στον διάλογο αυτόν εμφανίζεται (στην τρίτη και εκτενέστερη σκηνή του), μεταξύ των άλλων προσώπων -κυρίως του ομώνυ-

μου Γοργία⁵- ο γνωστός κατά την εποχή του σοφιστής, ο Καλλικλής. Αυτός φέρεται, κατά Πλάτωνα, να υποστηρίζει τη μάλλον δεδομένη τότε μεταξύ των σοφιστών θεωρία, ότι δηλαδή η κοινή κοινωνική ηθική είναι εντελώς συμβατική και λανθασμένη, έρχεται δε σε αντίθεση με την ηθική «της φύσεως» ή «των πραγμάτων ως έχουν»⁶. Η άποψη αυτή, μέσα από τον λόγο του Καλλικλή, εμφανίζεται στην απόλυτη και πλέον εξελιγμένη εκδοχή της. Το ιδανικό του Καλλικλή είναι το ιδανικό των ισχυρών ανθρώπων της δράσης, αυτό που πολύ αργότερα στη φιλοσοφική θεωρία του Friedrich Nietzsche δημιουργήσε το πρότυπο του υπεράνθρωπου (Uebermensch)⁷ και της «θέλησης για δύναμη» (Der Wille zur Macht). Όπως συμβαίνει και στη φύση, διατείνεται ο Καλλικλής, ο ισχυρότερος επιβάλλεται στον αδύνατο, και τούτο συνιστά ένα φυσικό ηθικό δικαίωμα του πρώτου, εναρμονισμένο απολύτως με «τη φύση των πραγμάτων». Με τον τρόπο αυτόν διαμορφώνεται ένας σαφής διαχωρισμός μεταξύ «φύσεως» και «νόμου», που συνιστά μια σύλληψη αρκετά προσφιλή στους σοφιστικούς κύκλους του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Το φυσικό δίκαιο είναι λοιπόν αυτό που δημιουργεί το ηθικό δικαίωμα του ισχυρού να επιβάλλει τη βούλησή του στους ασθενέστερους. Η ηθική των τελευταίων, που συνίσταται στην επικράτηση της βούλησης των πολλών, είναι συμβατική, κατά Καλλικλή, και έχει ως στόχο να εμποδίσει την «κατά φύση» υπεροχή και κατίσχυση του ισχυροτέρου⁸.

Απέναντι λοιπόν στο σωκρατικό ιδεώδες για τον «φιλοσοφικό βίο», ο Καλλικλής αντιτάσσει το πρότυπο «του βίου της δράσης»⁹, όπως αυτό ενσαρκώνεται στον ισχυρό ηγέτη που γνωρίζει πώς θα διοικηθεί «καλώς» η πόλη.

Όμως, και εδώ έγκειται η ηθική υπεροχή του πλατωνικού σύμπαντος: Μήπως -ερωτά ο Σωκράτης- αυτός που απλώς επιβάλλει τις επιθυμίες του είναι ο αιωνίως καταδικασμένος στο ανέφικτο του κορεσμού¹⁰; Μήπως δηλαδή αυτός που φαίνεται ισχυρός, ώστε να επιβάλλει τις επιθυμίες του, είναι ο υπόδουλος των παθών του, που απλώς επιδιώ-

κει ατελέσφορα την πλήρωση των επιδιώξεων και της ηδονής του; Όπως εναργώς περιγράφεται και στον μύθο του ιταλιώτη σοφού της εποχής, οι καταδικασμένοι νεκροί του κάτω κόσμου είναι εκείνοι που τους επεβλήθη να κουβαλούν αενάως νερό μέσα σε τρύπια κανάτια¹¹. Πρόκειται εδώ για μια «αλληγορία του εν ζωή θανάτου των υπόδουλων στα πάθη»¹². Το τρύπιο κανάτι είναι το μέρος της ψυχής, στο οποίο εδρεύουν οι επιθυμίες μας, που όσο περισσότερο τις ικανοποιούμε, τόσο περισσότερες απαιτήσεις έχουν¹³. Στην ατέρμονη διαδικασία πλήρωσης των επιθυμιών του ο κατά τα φαινόμενα ισχυρός είναι στην πραγματικότητα ο υπόδουλος των παθών του, ενώ αληθώς ισχυρός είναι εκείνος που μπορεί να ελέγξει και να κυριαρχήσει στα ίδια του τα πάθη¹⁴. Και έπειτα, τί είδους ηθικό κριτήριο είναι η δύναμη του ισχυρού, τη στιγμή που οι πολλοί ενωμένοι έχουν μεγαλύτερη ισχύ από τον ένα, και επομένως οι δικές τους κοινές επιθυμίες θα έπρεπε να κατισχύουν και ηθικώς¹⁵. Αλλά και επιπλέον, η δύναμη του ηγέτη διατηρείται στη δημοκρατία, όπως η αθηναϊκή της εποχής εκείνης, από την εναρμόνισή του με τις επιθυμίες των πολλών, ακόμη ενίοτε και με αντίτιμο την ηθική διαφθορά¹⁶. Σημαίνει τούτο ότι υπάρχει κάποια αξία στην ηθική τού δήθεν ισχυρού ηγέτη, ο οποίος συνεχώς κολακεύει τα κατώτερα αισθήματα των πολλών για να διατηρεί τη θέση του;

Τουναντίον, αληθώς ισχυρός είναι, υποστηρίζει ο Σωκράτης, ο ηγέτης που δεν σύρεται πίσω από τα πάθη αυτού και του λαού του, είναι εκείνος που, ενώ έχει ισχύ, δεν τη χρησιμοποιεί για να ευχαριστεί τους άλλους, αλλά για να προσφέρει το καλό και αγαθό σε αυτούς, να τους βελτιώνει και να τους οδηγεί σε μια ανώτερη ηθική ποιότητα ζωής. Αυτός ο ηγέτης συχνά δεν είναι αρεστός και μπορεί να συρθεί και στη δικαστική καταδίκη, ακόμη και στο θάνατο, όπως ο ίδιος ο Σωκράτης. Θα συρθεί όμως αθώος και θα πεθάνει απαλλαγμένος από κάθε ενοχή και κάθε αδικία εις βάρος των άλλων¹⁷. Αυτό είναι το πέρασμα του δικαίου στην αιω-

νιότητα, αυτού που το έργο του δεν έχει τέλος ποτέ, αυτού που κάτω από κάθε συνθήκη δεν προσπαθεί να κατισχύσει με την «ηθική του ισχυρού», αλλά καταυγάζει κάθε εποχή και κάθε σημείο της γης με το ανυπέρβλητο φως της ηθικής του δικαίου.

**Το άρθρο αυτό αφιερώνεται στη μνήμη του Καθηγητή Κωνσταντίνου Δεσποτόπουλου, που με το έργο του αφοσιώθηκε στη μελέτη της ελληνικής φιλοσοφίας και της ιστορίας της.*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. Βλ. αναλυτικά αντί πολλών Α.Ε. Taylor, Plato, The Man and his Work, 1978, ελλην. Έκδοση ΜΙΕΤ, β' έκδ., 1992, επίσης Κ. Δ. Γεωργούλη, Πλάτωνος Πολιτεία, β' έκδ., 1963, Εισαγωγή.
2. Βλ. Πλάτωνος «Πρωταγόρας», 358d, αλλά και Πλάτωνος «Πολιτεία», 589c.
3. Το ηθικό έρεισμα του επιχειρήματος αυτού παραμένει αναντίρρητο ανά τους αιώνες και δεν αμφισβητήθηκε ούτε από τους επικριτές της πολιτικής φιλοσοφίας του Πλάτωνος, επικεφαλής των οποίων κατά τον 20ο αιώνα εμφανίζεται κυρίως ο Karl Popper με το έργο του The Open Society and its Enemies, 1945. Βλ. όμως και την εμπεριστατωμένη σε αυτό απάντηση του Κ. Δεσπο-

τόπουλου, Φιλοσοφία του Πλάτωνος, 1997, σελ. 79 επ., 82 επ., 110 επ.

4. Βλ. Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 138 επ. Βεβαίως, το περιεχόμενο της ηθικής αυτής φιλοσοφίας διατρέχει όλο το έργο του Πλάτωνος, κορυφώνεται δε με την περίφημη περί δικαιοσύνης θέση του στην «Πολιτεία».

5. Με τον σημαντικό αυτόν ρήτορα και σοφιστή φιλόσοφο ο Σωκράτης συνομιλεί στην πρώτη σκηνή του δράματος, ενώ στη δεύτερη συνομιλεί με τον ενθουσιώδη μαθητή του Γοργία, τον Πώλο.

6. Βλ. και Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 152.

7. ΟΑ.Ε. Taylor (Plato, ό.α., σελ. 155, αλλά και σελ. 641, υποσ.24) εντοπίζει αυτόν τον τύπο ηγέτη στο πρόσωπο του Καίσαρα Βοργία.

8. Γοργίας, παρ. 486 επ.

9. Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 158.

10. Γοργίας, παρ. 498 a-c.

11. Πρόκειται μάλλον για τον Φιλόλαο ή κάποιον Πυθαγόρειο φιλόσοφο της αυτής εποχής. Βλ. συναφώς Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 156 και υποσ. 25, σελ. 641.

12. Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 156.

13. Γοργίας, παρ. 498 a-c. Βλ. Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 156, αλλά και υποσ. 25, σελ. 641, όπου γίνεται αναφορά στην πυθαγόρεια προέλευση της διδασκαλίας περί των «τριών τμημάτων της ψυχής», η οποία αναπτύσσεται εκτενώς στην πλατωνική «Πολιτεία».

14. Βλ. και Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 154.

15. Γοργίας, παρ. 486 d επ.

16. Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 161.

17. Έτσι ο Α.Ε. Taylor, Plato, ό.α., σελ. 163. Βλ. Γοργία, παρ. 521 αεπ.

IN MEMORIAM

Τις 22 Νοεμβρίου 2017, ημέρα Τετάρτη και ώρα 12.00, στο Κοιμητήριο του Βύρωνα, αποχαιρετήσαμε τον συνάδελφο, φίλο και συγγραφέα, Βασίλη Νούλα.

Ο Βασίλης Νούλας γεννήθηκε το 1939 στο Γαρδίκι Τρικάλων. Σπούδασε Κλασική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1957-1962), και Πολιτικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο της Χαϊλδεμβέργης (1973-1976). Δίδαξε σε διάφορα δημόσια σχολεία (Βαρβάκειο, σχολείο Αναβρύτων), και, για πέντε χρόνια, στο Ευρωπαϊκό σχολείο Βρυξελλών (1983-1988).

Ιδρυτικό μέλος της Ε.Κ.Δ.Ε.Φ και αντιπρόεδρος για αρκετά χρόνια, υπήρξε τακτικός συνεργάτης του περιοδικού Φιλοσοφία και Παιδεία. Υπήρξε επίσης μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Association Internationale des Professeurs de Philosophie και συνεργάτης του περιοδικού Philosophie, καθώς και μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού DOCTRINA. Το πλούσιο συγγραφικό του έργο κοσμεί τα Ελληνικά γράμματα.

Βασίλη, θα θυμόμαστε πάντα το χαμόγελό σου, την αγαθή και γενναιόδωρη φύση σου, την παρρησία, την τόλμη, αλλά και τη συγχωρητική σου διάθεση, την απαραξία, τέλος, που χαρίζει η Φιλοσοφία στους εκλεκτούς της.

Καλό ταξίδι. Μ.Μ.

Παρουσιάζοντας

Σχολιάζοντας

Συνέδριο «Διεθνούς Εταιρείας Εγελιανής Εταιρείας»

Μπόχουμ 17/5 έως 20/5/2016

Το Συνέδριο της «Διεθνούς Εταιρείας Εγελιανής Φιλοσοφίας» που διεξήχθη στο Μπόχουμ, που αποτελεί έδρα του Ruhr-Universität, από τις 17/5 έως τις 20/5 του 2016, είχε σαν θέμα «Γνώθι σαυτόν», Ανθρωπολογικές προοπτικές, ήταν επίσης το 31ο Διεθνές Συνέδριο Εγελιανής Φιλοσοφίας της Διεθνούς Εγελιανής Εταιρείας. Η Εταιρεία έχει ως έδρα το Βερολίνο και είναι πολύ παλιά όσο και διάσημη για τις επιτυχίες της σχετικά με τη διαρκή παρουσία της σχετικά με τις Εγελιανές έρευνες. Το Συνέδριο αυτό είναι κατά κάποιο τρόπο αφιερωμένο στην μεγάλη -κριτική έκδοση των *Gesammelte Werke* και ιδιαίτερα στις παραδόσεις για την Ανθρωπολογία και κάποιες παραδόσεις που εκδίδονται στη χρονιά που διανύουμε. Η ανθρωπολογία αποτελεί ένα μέρος της «*Εγκυκλοπαίδειας των Επιστημών*» του G.W.F.Hegel. Το Συνέδριο στην πολύ συμπαθή πόλη Μπόχουμ, έδρα του εκεί Πανεπιστημίου, συγκέντρωσε κατά τις ημέρες του επιστήμονες από 39 χώρες και από 6 ηπείρους. Έγιναν 11 κύριες ομιλίες και ακόμη 280 σύντομες ομιλίες, χωρισμένες σε 12 θεματικές. Μεγάλο ενδιαφέρον προκάλεσαν οι 11 κύριες ομιλίες με καθηγητές από όλη την Ευρώπη. Οι ομιλίες εκδίδονται μετά από πάροδο χρόνου στην σειρά τους στην «Εγελιανή Επετηρίδα» στις εκδόσεις De Gruyter του Βερολίνου. Ανάμεσα στους εκλεκτούς επιστήμονες του Συνεδρίου συμμετείχαν και νέοι έλληνες φιλόσοφοι. Αναφέρω αλφαβητικά τα ονόματά τους. Δημήτρης Καρύδας (Βερολίνο), Γ. Ηλιόπουλος (Ντύσσελντορφ), Παναγιώτης Θαναασάς (Θεσσαλονίκη), Αντώνιος Καλατζής (Βερολίνο), Αραμπατζής Γεώργιος (Αθήνα), Χαράλαμπος Κράλλης (Αθήνα). Γιώργος Σαγκριώτης (Όλντενμπουργκ). Τα πρακτικά του Συνεδρίου, ως σύνηθες, εκδίδονται προγραμματισμένα στην επετηρίδα των «*Hegel – Jahrbücher*».

Χαράλαμπος Κράλλης

και Σχολιάζοντας

Μνήμη Χρήστου Μπροκούμη

Πολυαγαπημένε φίλε και αδελφέ μου Χρήστο, μου φαίνεται ακόμη αδιανόητο πως τούτη την ώρα είμαι εδώ μαζί με τα άλλα αγαπημένα σου πρόσωπα, για να σου απευθύνω τον ύστατο χαιρετισμό σε αυτό το τελευταίο και μακρινό σου ταξίδι.

Μου φαίνεται ακόμη παράταιρο να απευθυνθώ σε εσένα, τον φίλο των παιδικών μου χρόνων, με κάποιες από τις συνήθειες υπερβολές που συχνά λέγονται σε τέτοιες στιγμές. Και τούτο, γιατί εσύ πρώτος δεν θα ενέκρινες κάτι τέτοιο. Απέφευγες την υπερβολή, ένοιωθες αμήχανα μπροστά στη φιλοφρόνηση και ήσουν απλός και ταπεινόφρων. Αληθινά ταπεινόφρων, γιατί ήσουν σημαντικός. Υπήρξες άψογος υιός και αδελφός, πολύτιμος φίλος για όλους τους δικούς σου ανθρώπους, και το πιο σημαντικό: ήσουν φίλος με όλο τον κόσμο. Βοηθούσες όποιον αδιακρίτως προσέτρεχε σε εσένα, είχες πάντοτε έναν καλό λόγο για οποιονδήποτε, δεν σε θυμάμαι Χρήστο μου, τόσες δεκαετίες που σε γνωρίζω, να έχεις πει μια άσχημη κουβέντα για οποιονδήποτε. Από τα μαθητικά μας χρόνια –γιατί, σου θυμίζω, ήμασταν συμμαθητές από 12 ετών στη Βαρβάκειο Πρότυπο Σχολή, με πλειάδα τότε σπουδαίων καθηγητών, ανάμεσά τους και τον πρόσφατα εκδημήσαντα σεβαστό διδάσκαλο και φίλο Σπυρίδωνα Μοσχονά- αλλά και αργότερα, στα χρόνια των σπουδών μας στη Νομική Σχολή Αθηνών, διακρίθηκες πάντοτε για την επιμέλειά σου, τη φιλομάθεια, την ευσυνειδησία σου. Είχες ήθος υψηλό, ευθυκρίσια, φιλαλήθεια και ένα μοναδικό τρόπο να προσεγγίζεις τα πράγματα με καλοσύνη, πραότητα και ανεκτικότητα. Επιεικής προς όλους, αυστηρός υπήρξες μόνο με τον εαυτό σου. Προσπαθούσες πάντα να προσφέρεις αισιοδοξία, υποστήριξη και χαρά, σε οποιονδήποτε έβλεπες να αντιμετωπίζει δυσκολίες. Τα προβλήματα των άλλων ήταν δικά σου, όμως για τα δικά σου ζητήματα ξέρω ότι δεν ήθελες να επιβαρύνεις κανέναν. Ήσουν πάντοτε διακριτικός, άδολος, ευγενής και καλοπροαίρετος. Δεν εμπλεκόσουν σε μικρόψυχες διαφορές, δεν το επέτρεπε αυτό το ήθος και η ψυχική σου συγκρότηση.

Ζήσαμε παράλληλα σε εποχές, είναι αλήθεια, πιο όμορφες, πιο ανέμελες, πιο ιδεαλιστικές. Πολλά πράγματα τον τελευταίο καιρό σε πίκραιναν και σε στενοχωρούσαν. Αλλά δεν μεμψιμοιρούσες, δεν έχανε την αισιοδοξία και την πίστη σου στο τελικό καλό. Δεν σε παρέσυραν, Χρήστο, ποτέ εσένα οι ιδεολογικές μόδες της εποχής, ο εύκολος τρόπος ζωής, ο υλισμός και η παρακμή των καιρών μας. Ανήκες στο σπάνιο είδος των ανθρώπων που μεγάλωσαν με ιδέες πολύ αγνές και ιδανικά, που δεν τα απειπόλησες ποτέ. Είχες βαθιά αγάπη στον άνθρωπο, ειλικρινή πίστη στο Θεό, αγνή φιλοπατρία, ανιδιοτέλεια. Για εσένα η οικογένεια, η φιλία, η παιδεία ήταν αξίες ανυποχώρητες και απαραβίαστες, ήταν και αυτός ένας από τους λόγους που σε αγαπούσα και σε εκτιμούσα βαθιά, Χρήστο.

Όταν θα ξανασυναντηθούμε με τους κοινούς μας φίλους, η απουσία σου θα βαραίνει αφόρητα. Όχι μόνον, γιατί ήσουν πράγματι αυτό που λέμε αγνός και δίκαιος άνθρωπος. Θα βαραίνει, Χρήστο, γιατί το καλό άρχισε πια να σπανίζει στην εποχή μας και αυτό κάνει την ανάμνησή σου πολύτιμη. Παρών ήσουν πολύ σημαντικός, απών θα είσαι τώρα αναντικατάστατος, στο μυαλό και στην ψυχή μας. Άλλωστε, στην ψυχή διαδραματίζονται τα μεγάλα περιστατικά του κόσμου. Και ό,τι συμβαίνει στον κόσμο της ψυχής έχει ζωή αιώνια.

Καλό ταξίδι και καλή αντάμωση Χρήστο!
Νικόλαος Γ. Δημητράτος

Ηθικές αξίες στην αρχαία και σύγχρονη εποχή: η αυτονομία της εργασίας

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΗΛΙΟΥ

δρ. Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών

δρ. Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Πειραιώς

Ηθικές Αξίες και Αυτονομία της Εργασίας

Η έννοια της εργασίας προσδιορίζει ορισμένες ανθρώπινες δραστηριότητες. Ωστόσο, εκείνες οι δραστηριότητες που θεωρούνται ως εργασία και εκείνες που δεν είναι, διαφέρουν μεταξύ των διαφόρων πολιτισμών και εποχών. Σε στενή αλληλεξάρτηση με την έννοια της εργασίας υπήρξε και το ζήτημα της αυτονομίας, που ήταν κεντρικό στις θεωρίες της ανθρώπινης ανάπτυξης και της κοινωνίας για αρκετές δεκαετίες. Η αυτονομία μπορεί να ορισθεί ως η κατάσταση ή η ιδιότητα της αυτοδιαχείρισης του ατόμου ελεύθερου από υπερβολικό εξωτερικό έλεγχο. Σύμφωνα με τον Immanuel Kant, η αυτονομία είναι το θεμέλιο της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και η πηγή όλης της ηθικής (Hill 1991) (Jermier and Michaels, 2001: 1079-1080).

Ο όρος της αυτονομίας εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην ελληνική πόλη-κράτος. Μια πόλη είχε αυτονομία όταν οι πολίτες της έκαναν τους δικούς τους νόμους, σε αντίθεση με εκείνες που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο της εξουσίας κάποιων κατακτητών (Dworkin, 1988:12). Για την κατανόηση της αυτονομίας υπάρχουν δύο διακριτές προσεγγίσεις. Η προσέγγιση του Immanuel Kant, την οποία θα εξετάσουμε στην παρούσα εργασία και η προσέγγιση του John Stuart Mill (Taylor, 2008:133-135).

Για τον Kant, ένα άτομο είναι αυτό-κυβερνώμενο μόνο αν οι αποφάσεις και οι ενέργειές του είναι ανεπηρέαστες από τυχόν παράγοντες που θα μπορούσε να λεχθεί ότι είναι εξωτερικοί για τον εαυτό του. Ως εκ τούτου, σε μια καντιανή αντίληψη αυτονομίας, ένα πρόσωπο στερείται αυτονομίας, και ως εκ τούτου είναι ετερόνομο, στο βαθμό που οι αποφάσεις ή οι δράσεις του είναι το αποτέλεσμα παραγόντων που δεν είναι ουσιαστικά δικό του. Για ένα υποστηρικτή του Κάντ το να

ενεργούν ορθολογικά με την έννοια ότι θεμελιώνουν ενδείξεις της αυτονομίας, πρέπει να ενεργούν σε συμφωνία με την κατηγορική προσταγή - που πρέπει να ακολουθείται από κάθε ορθολογικό άτομο μεμονωμένα, ανεξάρτητα από τις επιθυμίες και τις κλίσεις του (Taylor, 2008: 133-135).

Μια τέτοια κατηγορική προσταγή είναι το άτομο να ενεργεί ορθολογικά χωρίς να επηρεάζεται από τα απρόβλεπτα των επιθυμιών και τις κλίσεις του καθενός. Για τον Kant, στη συνέχεια, ένα άτομο είναι αυτόνομο στο βαθμό που δρα από σεβασμό προς τον ηθικό νόμο. Επιπλέον, για τον Kant, ο ηθικός νόμος δείχνει γιατί η αυτονομία είναι σημαντική. Στο βαθμό που τα άτομα οφείλουν, να είναι ηθικά, ενεργούν με βάση την αρχή την οποία επιθυμούν να είναι ο ηθικός νόμος, και στο μέτρο που θεωρούν τους εαυτούς τους να είναι εγγενώς πολύτιμοι ως ορθολογικοί παράγοντες, θα πρέπει επίσης να αναγνωρίσουν ότι και οι άλλοι ορθολογικοί παράγοντες είναι επίσης εγγενώς πολύτιμοι, γιατί δεν υπάρχει καμία σχετική διαφορά μεταξύ των ορθολογικών ατόμων των ίδιων και των άλλων (Taylor, 2008: 133-135).

Ως εκ τούτου, για τον Kant, τα άτομα πρέπει πάντα να αντιμετωπίζουν ορθολογικά την ανθρωπότητα είτε στο δικό τους πρόσωπο ή εκείνο των άλλων ως αυτοσκοπό (δηλαδή, ως εγγενώς πολύτιμο) και ποτέ ως απλό μέσο (δηλαδή, ως απλώς εργαλειακά πολύτιμο). Η άποψη του Mill για την αυτονομία είναι πολύ διαφορετική από αυτή του Kant. Για τον Mill, η αυτονομία ήταν στενά συνδεδεμένη με την ιδέα της ατομικότητας. Για τον Mill, τα άτομα είναι αυτόνομα εάν επιλέξουν οι ίδιοι το σχέδιο της ζωής τους. Ένα άτομο είναι αυτόνομο, στο βαθμό που κατευθύνει τις δράσεις του σε συμφωνία με τις δικές του αξίες, επιθυμίες, και κλίσεις, το πολιτικό αντίθετο από τον απρόσωπο λογαριασμό της αυτονομίας

που προσφέρεται από τον Καντ (Taylor, 2008:133-135).

Η εργασία στην Αθηναϊκή Δημοκρατία και στην σύγχρονη εποχή

Σύμφωνα με τον Fustel De Coulanges η πόλη-κράτος θεμελιώθηκε πάνω σε μια θρησκεία και οργανώθηκε σαν Εκκλησία. Από εκεί προήλθε η ισχύς της, η παντοδυναμία της και η απόλυτη επιβολή που ασκούσε στα μέλη της σε μια κοινωνία όπου ο πολίτης ήταν υποταγμένος στην πολιτεία και της ανήκε χωρίς καμιά επιφύλαξη (Fustel De Coulanges, 2006: 328).

Από την πλευρά του ο Gustave Glotz αναφέρει ότι στην πόλη-κράτος δεν θα συναντήσουμε δυο δυνάμεις, την οικογένεια και την πόλη, αλλά τρεις: την οικογένεια, την πόλη και το άτομο (Glotz, 1989: 14-15).

Από την εποχή του Σόλωνος η εργασία στην Αθηναϊκή πόλη-κράτος, επικροτείτο όχι μόνο κοινωνικώς, αλλά και τιμωρείται η αργία (Πλούταρχος, Σόλων, 2.Διογένης Λαέρτιος, Α' 55). Τη θετική στάση της αθηναϊκής κοινωνίας έναντι της εργασίας εξύμνησαν τραγωδοί, σοφιστές και εξέχοντες μαθητές τους, όπως ο Περικλής και ο Ισοκράτης. Ο Σωκράτης (Ξενοφών, Απομνημονεύματα, Α,ΙΙ,57) τόνιζε ότι «το να εργάζεται ο άνθρωπος είναι ωφέλιμο και καλό, ενώ το να μένει αργός είναι βλαβερό και κακό» (Καραγιάννης, Μπαλόγλου, 2008:80-86).

Στον Επιτάφιο του Περικλή (Θουκυδίδης ΙΙ.40) συναντούμε ένα από τα σημαντικότερα εδάφια που καταξιώνουν την εργασία των ελεύθερων πολιτών (Καραγιάννης, Μπαλόγλου, 2008:80-86).

«Αγαπούμε εμείς οι Αθηναίοι το ωραίο, χωρίς να πέφτουμε στην πολυτέλεια, και αναπτύσσουμε το πνεύμα μας, χωρίς να θηλυπρεπίσουμε το σώμα μας. Τον πλούτο τον μεταχειριζόμαστε μάλλον σαν ευκαιρία για την εκτέλεση έργων, παρά σαν αφορμή να κομπάζουμε ότι είμαστε πλούσιοι. Για κανέναν από εμάς δεν θεωρείται ντροπή το να παραδέχεται ότι είναι φτωχός, αλλά μεγαλύτερη ντροπή θεωρείται εάν δεν προσπαθεί να αποφύγει τη φτώχεια του με την εργασία του».

Ο Ισοκράτης προασπίζεται και αυτός την ανάγκη εργασίας των πολιτών και αναφερόμενος στο

παρελθόν, σημειώνει πως «είχαν μάθει οι πολίτες να εργάζονται να μην είναι σπάταλοι, να μην αμελούν τα ατομικά τους συμφέροντα και να επιβουλεύονται τα ξένα» (Αρεοπαγίτικος 24), και εκείνο που είχαν μικρή περιουσία τούς έτρεπαν προς τη γεωργία και το εμπόριο, γιατί γνώριζαν ότι η φτώχεια προέρχεται από την αργία και οι κακές πράξεις από τη φτώχεια». Γι' αυτό και στην Αθήνα υπήρχε η συνήθεια οι νέοι να μαθαίνουν τέχνες και επαγγέλματα κοντά σε ειδικούς (Αισχίνης, Κατά Τιμάρχου, 40), ενώ όπως τόνιζε ο Μένανδρος (39), «όποιος μάθει στη δουλειά προκόβει».

Πέραν όμως αυτών των καταξιώσεων και υπερεθεματίσεων της εργασίας των πολιτών, όπως μας πληροφορεί ο Πανσανίας (Αττικά, 24.3), οι Αθηναίοι ήταν οι πρώτοι που λάτρεψαν και επονόμασαν ως «Εργάνη» (δηλ. φιλόπονη και εργατική) τη θεά Αθηνά. Μάλιστα ο λαός αποδεχόταν τη συμβολή και την αμοιβή της μισθωτής εργασίας (Θεοδωρίδης, 1954, σ.227). Ο Δημοσθένης (Προς Ευβουλίδη, 36) σχετικά προειδοποιεί: «μην ατιμάζετε, άνδρες δικασταί, καθόλου τους φτωχούς (γιατί αρκετό κακό είναι γι' αυτούς η φτώχεια), ούτε εκείνους οι οποίοι έχουν ως πρόγραμμα τους να εργάζονται και να ζουν δικαίως» (Καραγιάννης, Μπαλόγλου, 2008: 80-86).

Στη σύγχρονη εποχή η εργασία κυριαρχείται από δυο κατηγορίες φαινομένων που είναι σχετικές αλλά αναφέρονται σε δυο διακριτά σύνολα μηχανισμών: την παγκοσμιοποίηση και τον νεοφιλελευθερισμό που επηρεάζουν έντονα τις ζωές δεσεκατομμυρίων ανθρώπων σε κάθε ήπειρο σε διαφόρους τομείς, όπως οικονομία, πολιτική, διεθνείς σχέσεις, ιδεολογία, πολιτισμό και ούτω καθεξής (Saad-Filho-Johnston, 2005: 1).

Ο Παγκόσμιος Νεοφιλελεύθερος αναπτυξιακός σχεδιασμός βασίζεται κατά κύριο λόγο στα λεγόμενα «διαρθρωτικά» προγράμματα προσαρμογής και των διεθνών συμφωνιών ελεύθερων συναλλαγών (Steger and Roy, 2010: 10). Σ' αυτήν την παγκόσμια νεοφιλελεύθερη αγορά τα πάντα φαίνονται να είναι ελεύθερα εκτός από τους ανθρώπους (Γκρέϊντερ, 1999: 577). Η αύξηση της ανεργίας που προκαλεί η χρηματοπιστωτική κρίση ασκεί πτωτικές πιέσεις στους μισθούς σε ολόκληρο τον κόσμο, και οι λιγότερο ειδικευμένοι εργα-

ζόμενοι αντιμετωπίζουν τον μεγαλύτερο κίνδυνο να χάσουν τις δουλειές τους (Stiglitz, 2011: 251).

Η κοινωνική και οικονομική ζωή υποτίθεται ότι εξακολουθεί να διέπεται από τις συναλλαγές που πραγματοποιούνται με βάση την εργασία, ενώ η τελευταία έχει εξαφανιστεί. Η πλειοψηφία της ανθρωπότητας για να είναι «άξια» να ζήσει, πρέπει ν' αποδεικνύει ότι είναι «χρήσιμη» για την κοινωνία ή τουλάχιστον γι' αυτούς που την εξουσιάζουν: για την οικονομία της αγοράς. «Χρήσιμος» άνθρωπος σημαίνει σχεδόν πάντα «αποδοτικός», δηλαδή επικερδής για το κέρδος (Forrester, 1997: 17, 19-20).

Το 1982 ο Μίλτον Φρίντμαν από τους υπέρμαχους θεωρητικούς του νεοφιλελευθερισμού έγραψε το ακόλουθο απόσπασμα που άσκησε μεγάλη επιρροή και συνοψίζει με τον καλύτερο τρόπο το δόγμα του νεοφιλελευθερισμού που ονομάστηκε «το δόγμα του σοκ»: «Μόνο μια κρίση-είτε είναι είτε απλώς εκλαμβάνεται ως πραγματική-οδηγεί σε πραγματικές αλλαγές». Σύμφωνα με την Naomi Klein το είδος της κρίσης που είχε κατά του Φρίντμαν δεν ήταν στρατιωτική, αλλά οικονομική, οι κρίσεις είναι περίοδοι αναστολής της δημοκρατίας, κατά τη διάρκεια των οποίων δεν φαίνεται να υφίσταται η ανάγκη για συγκατάθεση και συναίνεση (Naomi Klein, 2007:193).

Η σημερινή ετερονομία της εργασίας και η πρόκληση της αυτονομίας

Για την επίδραση του Νεοφιλελευθερισμού στην αυτονομία της εργασίας στα όσα έχουμε ήδη αναφέρει θα προσθέσουμε την ανάλυση του Καρλ Πολάνυι από το βιβλίο του «ο μεγάλος μετασχηματισμός» στο οποίο αναφέρεται στον μετασχηματισμό του ευρωπαϊκού πολιτισμού από τον προβιομηχανικό κόσμο στην εποχή της εκβιομηχάνισης (Πολάνυι, 2007: 287).

Η ανάλυση του Πολάνυι δείχνει καθαρά ότι οι δημοφιλείς θεωρίες «του σταλάζειν προς τα κάτω» (trickle-down) -ότι δηλαδή όλοι, και οι φτωχοί, επωφελούνται από την οικονομική διόγκωση-δεν υποστηρίζονται από την ιστορία (Πολάνυι, 2007: 288-290). Δυστυχώς, ο μύθος της αυτορρυθμιζόμενης οικονομίας, είτε με το παλαιό ένδυμα του Κλασσικού φιλελευθερισμού είτε με το νέο ένδυμα του Νεοφιλελευθερισμού, δεν αντιπροσω-

πεύει μια εξισορρόπηση των ελευθεριών, γιατί οι φτωχοί είναι αντιμετώπι με μια μεγαλύτερη ανασφάλεια από όσο όλοι οι άλλοι και, σε ορισμένα μέρη, ο απόλυτος αριθμός των ανθρώπων που ζουν στη φτώχεια έχει αυξηθεί και το βιοτικό επίπεδο έχει πέσει. Γι' αυτούς υπάρχει λιγότερη απαλλαγή από την πείνα, λιγότερη απαλλαγή από τον φόβο (Πολάνυι, 2007: 299).

Σύμφωνα με την Forrester Viviane «βλέπουμε καθημερινά να προσλαμβάνονται, να απολύονται άντρες και γυναίκες, μέσα σε μια αγορά εργασίας που μεταβάλλεται, συρρικνώνεται, γίνεται όλο και πιο φανταστική, μια αγορά από την οποία αυτοί οι άνθρωποι εξαρτώνται, από την οποία εξαρτάται η ζωή τους, ενώ εκείνη δεν εξαρτάται πια απ' αυτούς. Είναι σαν να προετοιμάζεται μια κοινωνία δούλων, που μόνο η δουλεία θα τους προσφέρει μια κοινωνική ταυτότητα. Όμως γιατί ν' ασχολείται κανείς με τους δούλους, αν η εργασία τους είναι περιττή;» (Forrester, 1999: 24-25).

Μέσα σ' αυτό το ζοφερό πλαίσιο της σύγχρονης φιλελευθεροποίησης οι εργαζόμενοι στερούνται αυτονομίας στο βαθμό που οι αποφάσεις ή οι δράσεις τους είναι αποτέλεσμα παραγόντων που δεν είναι ουσιαστικά δικό τους. Σύμφωνα με τον Καντ κάποιος που δεν συμπεριφέρεται σύμφωνα με ότι η βούληση του ορίζει, αν κάνει κάτι που ο ίδιος δεν το θέλει τότε δεν αυτοκαθορίζεται δεν είναι αυτόνομος και συνεπώς, δεν είναι ελεύθερος (Πελεγρίνης, 1997: 78).

Συνοψίζοντας τα πορίσματα από την ανάλυση της Αθηναϊκής Δημοκρατίας διατυπώνουμε την πρόκληση της αυτονομίας για το μέλλον της εργασίας. Στο δημοκρατικό πολίτευμα, και μάλιστα της άμεσης δημοκρατίας, όπως ήταν η αθηναϊκή δημοκρατία, ο πολίτης μετέχει απ' ευθείας στη θέσπιση των κανόνων δικαίου που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των συμβιούντων, καθώς και στη λήψη των ουσιαστικών αποφάσεων που αφορούν τον ίδιο, την ομάδα και εν γένει την κοινότητα, στην οποία ανήκει. Έτσι διέπεται από τους νόμους που ο ίδιος θέτει είναι αυτό-νομος. Και είναι ελεύθερος, επειδή ακριβώς είναι ταυτόχρονα άρχων και αρχόμενος. Όσο πληρέστερη είναι η ταύτιση αρχόντων και αρχομένων, κυβερνώντων και κυβερνω-

μένων, τόσο πληρέστερος αποβαίνει ο «αυτοκαθορισμός» και, επομένως, τόσο τελειότερη η δημοκρατία. Αυτό ακριβώς συνέβαινε στην Αθηναίων πολιτεία, όπου δεν υπήρχε πάγια διάκριση μεταξύ αρχόντων και αρχομένων, δεδομένου ότι οι μὲν και οι δε εναλλάσσονταν (Μάνεσης, Σπυρόπουλος, 1995: 50-51).

Για την επίτευξη της ελευθερίας ως «αυτοκαθορισμού» πρέπει επίσης να διασφαλίζεται η ίση συμμετοχή των πολιτών. Με άλλες λέξεις για να «κρατεί ο δήμος», πρέπει όλοι οι πολίτες που τον συνθέτουν να άρχουν και να άρχονται εξ ίσου. Έτσι στοιχείο της δημοκρατίας είναι και η ισότητα. Θεσμικές μορφές της ισότητας, ήσαν, κατά μεν τη θέσπιση των κανόνων και γενικότερα για τη λήψη αποφάσεων η ισηγορία, κατά δε την εφαρμογή τους η ισονομία. Η ισότητα που χαρακτηρίζει τη δημοκρατία αφορά όχι μόνο το άρχεσθαι αλλά και, ιδίως, το άρχειν (Μάνεσης, Σπυρόπουλος, 1995: 50-51).

Στην Αθηναϊκή Δημοκρατία η έννοια της ελευθερίας της βούλησης των ατόμων εξισώνεται με την έννοια της αυτοδέσμευσης τους. Της υπακοής τους στους όρους και τους κανόνες που οι ίδιοι θέτουν στον εαυτό τους για να τους ακολουθήσουν. Οι αρχές αυτές ισοδυναμούν με την ελευθερία της βούλησης του Καντ που είναι η αυτονομία της βούλησης. Απαραίτητος όρος, προκειμένου μια πράξη μας να θεωρηθεί ηθική είναι να είμαστε ελεύθεροι την ώρα που την επιτελούμε, να είμαστε αυτόνομοι. Αν θέλουμε να ζούμε σ' έναν κόσμο όπου θα είναι δυνατή η ελευθερία που αποτελεί την αναγκαία προϋπόθεση της ηθικής συμπεριφοράς τότε, σύμφωνα με την κατηγορική προσταγή, θα πρέπει να «Πράττουμε έτσι, ώστε η ρυθμιστική αρχή της βούλησης μας να μπορεί συγχρόνως να καταστεί καθολικός νόμος» (Πελεγκρίνης, 1997: 78-81).

Απέναντι στο «Δόγμα του Σοκ» του σύγχρονου νεοφιλελευθερισμού η έννοια της Αθηναϊκής δημοκρατίας ως σύνθεσης ελευθερίας και ισότητας, οι θεσμικές μορφές της ισηγορίας και ισονομίας συνθέτουν τις σημερινές προκλήσεις για την αυτονομία της εργασίας και την κυριαρχία εκείνων των νόμων που θα προστατεύουν τους πολίτες, τους μεν από τους δε, θα υπερασπίζονται τα δικαιώματα των ατόμων από τη δύναμη του κράτους, και τα συμφέροντα του κράτους από

τις υπερβολές του ατομικισμού. Ο «αυτοκαθορισμός» μέσα από τη μείωση της απόστασης μεταξύ αρχόντων και αρχομένων, κυβερνώντων και κυβερνωμένων, συνιστά μια πρόκληση για την ανανέωση της ηθικής ακολουθώντας τις σταθερές και αμετάβλητες αρχές που σύμφωνα με τον Καντ «θα πρέπει να ισχύουν για όλους τους ανθρώπους» και εν τέλει μια πρόκληση για την επικράτηση του κοινού συμφέροντος, των «κοινών», και της δικαιοσύνης που, σύμφωνα με τον Λυσία (Επιτάφιος, 18), «θα πρέπει όλοι να την υπηρετούν εμπράκτως με κυβερνήτη τον νόμο και δάσκαλο τη λογική».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Ελληνική και Μεταφρασμένη

- Μπαλόγλου Χρήστου, *Η Οικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων*, ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Χαλκιδικής, *Η Επιχειρηματικότητα στην Αρχαία ελληνική οικονομία*, Ακαδημία Αθηνών, 2008
- Μάνεσης, Σπυρόπουλος, *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία: Μελέτες για το πολίτευμα και την ιδεολογία των Αθηναίων*, Ακαδημία Αθηνών, 1995
- Πελεγκρίνης Θ., *Η ηθική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα, 1997
- Glottz Gustave, *Η Ελληνική Πόλις*, (μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου), ΜΙΕΤ, 1989
- Fustel De Coulanges, *Η Αρχαία Πόλη*, (Μετάφραση Λίνα Σταματιάδη), Octavision, 2006
- Naomi Klein, *Το δόγμα του Σοκ*, Λιβάνης, 2007
- Forrester Viviane, *Η Οικονομική Φρόνη*, Λιβάνης, 1997
- Stiglitz E Joseph, *Το τίμημα της ανισότητας*, Παπαδόπουλος, 2011 τ Α΄
- Stiglitz E Joseph, *Το τίμημα της ανισότητας*, Παπαδόπουλος, 2012 τ Β΄
- Γκρέιντερ Ουίλιαμ, *Ο μανιακός καπιταλισμός*, Καστανιώτης, 1999
- Πολάνι Καρλ, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, νησίδες 2007

Ξενόγλωσση

- Dworkin Gerald, *The Theory and Practice of Autonomy*, Cambridge University Press 1988
- Ehmer J., *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Elsevier Science 2001
- Glottz Gustave, *Ancient Greece at Work An Economic History of Greece From the Homeric Period to the Roman Conquest*, 1965
- Jermier J. M and C. E. Michaels, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2001 Elsevier Science
- Hill T E Jr., *Autonomy and Self-respect*, Cambridge University Press, Cambridge, UK, 1991
- Saad-Filho Alfredo and Deborah Johnston, *Neoliberalism*, Critical Reader, Pluto Press, 2005
- Steger B Manfred B. and Ravi K. Roy, *Neoliberalism, A Very Short Introduction*, Oxford, 2010
- Taylor James Stacey, *Encyclopedia of Business Ethics and Society*, SAGE 2008

ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ ΜΑΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ

ΚΛΑΥΔΙΟΣ ΑΙΛΙΑΝΟΣ (175μ.Χ. - 235μ.χ.)

Ποικίλη Ἱστορία, βιβλ. Α΄ Κεφ. 33

Κλαύδιος Αιλιανός

Ρόαν ἐπί λίκνου μεγίστην Ὠμίσης Ἄρταξέριξη τῷ βασιλεῖ ἐλαύνοντι τὴν Περσίδα προσεκόμισε. Τό μέγεθος οὖν αὐτῆς ὑπερεκπλαγεῖς βασιλεύς «ἐκ ποίου παραδείσου» φησί «λαβὼν φέρεις μοι τό δῶρον τοῦτο;» Τοῦ δέ εἰπόντος ὅτι οἴκοθεν καί ἐκ τῆς αὐτοῦ γεωργίας, ὑπερήσθη καί δῶρα μὲν αὐτῷ βασιλικά ἔπεμψε καί ἐπέιπε «νή τόν Μίθραν, ἀνὴρ οὗτος ἐκ τῆς ἐπιμελείας ταύτης δυνήσεται καί πόλιν κατά γε τὴν ἐμήν κρίσιν ἐκ μικρᾶς μεγάλην ποιῆσαι».

Μεταγραφή στήν Νέα Ἑλληνική.

Ρόδι τεράστιο σέ πλεχτό καλάθι ὁ Ὠμίσης στόν βασιλιά Ἄρταξέριξη πού περιόδευε στήν Περσία προσέφερε. Κατάπληκτος ἀπό τό μέγεθός του, ὁ βασιλιάς «ἀπό ποιό περιβόλι» λέει «πῆρες καί μοῦ ἔφες τό δῶρο αὐτό;» Ὅταν ἐκεῖνος ἀπάντησε ὅτι ἀπό τή χώρα τους, καί μάλιστα ἀπό δική του καλλιέργεια, καταχάρηκε, καί δῶρα τοῦ ἔστειλε βασιλικά καί πρόσθεσε «μά τὴν Μίθρα, ὁ ἄνθρωπος αὐτός, χάρι στήν ἐργατικότητά του, θά μπορέσει καί πόλη μικρή νά τὴν κάμει μεγάλη».

Επιλογή - Μεταγραφή: **Μ. Μαρκαντωνάτου**

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

Για μια αγωγή ενθάρρυνσης

Του ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ

Πρώην Σχολικού Συμβούλου Πρωτ/θμιας εκπαίδευσης

Η βιβλιογραφία της Παιδαγωγικής επιστήμης, της Ψυχολογίας και της Κοινωνιολογίας ελάχιστα έχει να μας προσφέρει σχετικά με τον ρόλο της ενθάρρυνσης που πρέπει να παρέχουν οι φορείς της αγωγής στο διαπαιδαγωγούμενο άτομο, ώστε να καταστεί ικανό να πορευθεί ομαλά και ανοδικά στην πορεία της ζωής του.

Με το άρθρο μας αυτό επιθυμούμε να προβούμε σε μια ευρύτερη θεώρηση του θέματος και να τονίσουμε τη μεγάλη σημασία που έχει η ενθάρρυνση των μαθητών κατά τη φοίτησή τους στο σχολείο, προκειμένου να επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος σκοπός της αγωγής.

Βασικές ψυχολογικές και παιδαγωγικές αρχές που επιβάλλουν την αναγκαιότητα της ενθάρρυνσης των μαθητών και ιδιαίτερα σ' αυτούς που παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες, είναι κυρίως οι εξής:

Η Εξελικτική Ψυχολογία έχει αποδείξει πως κάθε άτομο έχει το δικό του χρόνο πνευματικής ωρίμασης. Το IQ του καθενός δεν διαφαίνεται από τα πρώτα παιδικά του χρόνια. Δεν είναι σταθερό, αλλά εξελίσσεται διαρκώς και μάλιστα με διαφορετικό για το κάθε άτομο τρόπο. Εάν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις που η πνευματική καθυστέρηση οφείλεται σε βιολογικά αίτια, θα παρατηρήσουμε ότι στα νορμάλ άτομα που κατά τη σχολική τους ηλικία έχουν χαμηλό Δείκτη Νοημοσύνης, είναι πιθανόν όταν ενηλικιωθούν ο Δ.Ν. να φτάσει σε υψηλά επίπεδα. Η ιστορία έχει να μας παρουσιάσει αρκετά παραδείγματα τέτοιων ατόμων. Ας αναφέρουμε μερικά:

Τον Αϊνστάιν κανείς από τους καθηγητές και τους συμμαθητές του δεν τον θυμούνταν σαν μια ξεχωριστή ιδιοφυΐα. Και όμως εξελίχθηκε σε μια καταπληκτική μεγαλοφυΐα! Για τον Λέοντα Τολστόι οι καθηγητές του είχαν αποφανθεί πως «ούτε θέλει, ούτε μπορεί να μάθει». Κι όμως εξελίχθηκε σ' έναν από τους μεγαλύτερους συγγραφείς της παγκόσμιας λογοτεχνίας! Ο Έντισον, που ήταν «ο τελευταίος μαθητής στην τάξη του», έγινε ο μεγαλύτερος εφευρέτης της ανθρωπότητας. Και το πιο καταπληκτικό: Ο μεγάλος φυσικός φον Μπράουν, ο δημι-

ουργός των πυραύλων, όταν ήταν μαθητής του Γυμνασίου, απορρίφθηκε στο μάθημα της Φυσικής!

Γι' αυτό επιβάλλεται η κρίση του εκπαιδευτικού για τους υστερούντες μαθητές του να μην είναι απορριπτική και τελεσίδικη. Αντίθετα, να είναι ενθαρρυντική, γιατί, όπως έλεγε και ο Θαλής ο Μιλήσιος, «Δεινόν το συνιδείν το μέλλον του ανθρώπου».

Πάνω στο θέμα αυτό ο Όσβατ Κόλλε γράφει: «Είναι ενδεχόμενο το παιδί που αναπτύσσεται πνευματικά με αργότερο σχετικά ρυθμό, να επιστρέψει κάποτε στο σπίτι του μ' ένα βραβείο Νόμπελ στην τσέπη του, ενώ αντίστοιχα, το άλλο που έχει πρόωρη πνευματική ανάπτυξη, να μπει κάποτε στο πατρικό του σπίτι υπό αστυνομική συνοδεία»¹.

Επομένως, χρέος του εκπαιδευτικού είναι να μην αποθαρρύνει τους μαθητές που παρουσιάζουν μαθησιακές δυσκολίες. Οι ίδιοι αισθάνονται την αδυναμία τους και νιώθουν θλίψη γι' αυτό. Ας μη τους απογοητεύσει περισσότερο με την άστοχη συμπεριφορά του, που εκδηλώνεται με ύφος περιφρονητικό, με παραγκωνισμό, με ειρωνεία και καμιά φορά με ταπεινωτικές εκφράσεις.

Οι ψυχολόγοι Ραϊνχαρντ και Άννα-Μαρία Τάους ηχογράφησαν κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας σε διάφορα σχολεία τέτοιες απαράδεκτες εκφράσεις προς τους υστερούντες μαθητές, που αντίκεινται στην ενθαρρυντική αγωγή, όπως: «Εσύ, παιδί μου, δεν είσαι για γράμματα!», «Σταμάτα να λες βλακείες!», «Είσαι χονδροκέφαλος!», «Τι σοφίες κατεβάζει η κούτρα σου!», «Μην είσαι γουρούνη!», «Τώρα θα δεις τι θα πάθεις!»² κ.α.

Αντίθετα, ο εκπαιδευτικός οφείλει να ενθαρρύνει τους μαθητές που μειονεκτούν, προκειμένου να μην αισθανθούν το σύμπλεγμα της κατωτερότητας που θα τους κατατρέχει σ' ολόκληρη τη ζωή τους με δυσμενή πάντοτε αποτελέσματα, όπως πολύ σωστά υποστηρίζει ο ιδρυτής της Ατομικής Ψυχολογίας Άντλερ³.

Οφείλει να τους οπλίσει μ' ένα αίσθημα αγωνιστικότητας που θα τους επιτρέψει να πιστέψουν στον εαυτό τους και να επιστρατεύσουν όλες

τις διανοητικές, τις ψυχικές και τις σωματικές τους δυνάμεις για το ξεπέρασμα των δυσκολιών τους. Στην προσπάθεια αυτή ο εκπαιδευτικός θα είναι σύμβουλος και βοηθός, έχοντας πάντα κατά νου, πως κανένας άνθρωπος δε μπορεί ποτέ να αποδώσει περισσότερα απ' ό,τι του επιτρέπουν οι φυσικές και οι πνευματικές δυνατότητές του.

Η Ατομική Ψυχολογία έχει καταδείξει ότι, κάθε άτομο έχει ξεχωριστή προσωπικότητα με ιδιαίτερα σωματικά, ψυχικά, πνευματικά, καλλιτεχνικά κ.α. γνωρίσματα τα οποία εκδηλώνονται με την ξεχωριστή του κλίση και τα ενδιαφέροντά του. Η δε Χαρακτηρολογική Ψυχολογία, βάσει αυτών των διαφορών, κατατάσσει τους ανθρώπους σε διάφορους τύπους (Θεωρητικός, πρακτικός, καλλιτεχνικός, αθλητικός, θρησκευτικός, οικονομικός κ.τ.λ.)^{4,5}.

Αυτή την ιδιαιτερότητα του κάθε μαθητή οφείλει ο καλός παιδαγωγός να τη διαγνώσει, να τη σεβαστεί και πάνω σ' αυτή να προσαρμόσει το παιδευτικό του έργο. Γιατί, **σκοπός της αγωγής είναι η διάπλαση του τροφίμου σε προσωπικότητα σύμφωνα με τις σωματικές, ψυχικές και πνευματικές του ικανότητες, έτσι ώστε να καταστεί ικανός να πορευθεί σωστά στη ζωή του, συμβάλλοντας παράλληλα στην προαγωγή της κοινωνίας και στην πολιτιστική δημιουργία**⁶.

Ο σκοπός αυτός θα επιτευχθεί εάν εφαρμοσθεί στο σχολείο η αρχή του «**vom Kinder aus**», που σημαίνει να ξεκινάμε πάντοτε από το παιδί.

Επομένως, θα πρέπει στο σχολείο να παρέχεται, όσο είναι δυνατόν, μια εξατομικευμένη διδασκαλία, που θα ικανοποιεί τα ιδιαίτερα διαφέροντα των μαθητών, έτσι ώστε να καθίσταται η φοίτησή τους στο σχολείο ευχάριστη και δημιουργική.

Ο Ηλίας Ξηροτύρης, επηρεασμένος από τον Κλαπαρέντ, διατυπώνοντας τις απόψεις του για τη μη εφαρμογή της εξατομικευμένης διδασκαλίας, γράφει: «Στο να επιβάλλουμε σε όλα τα παιδιά μια τάξεως να αποκτήσουν την ίδια ποσότητα γνώσεων, πάνω στην ίδια ύλη, στο ίδιο χρονικό διάστημα και με τα ίδια μέσα, είναι κάτι διαμετρικά αντίθετο με τη «φύση» του παιδιού, είναι σαν να θέλουμε να ντύσουμε τα παιδιά μιας τάξεως με ρούχα των ίδιων διαστάσεων»⁷.

Αυτή την παιδαγωγική αρχή της εξατομικεύσης της διδασκείας ύλης την είχαν εφαρμόσει κατά τον περασμένο αιώνα αξιόλογοι παιδαγωγοί

και Ψυχολόγοι ιδρύοντας τα «**Σχολεία Εργασίας**», όπως έπραξαν ο Ντιουί, η Πάρχουρστ και ο Βάσμπουρντ στην Αμερική, ο Κερσενστάινερ και Γκάουντιγκ στη Γερμανία, ο Πεσταλότσι στην Ελβετία κ.α., παρέχοντας τη δυνατότητα στους μαθητές να εργάζονται πάνω στην ύλη που τους ενδιαφέρει άμεσα, εξασφαλίζοντας έτσι οικονομία δυνάμεων, αυτοτέλεια δράσης, γονιμότητα εργασίας, βιώματα που τους φέρνουν εγγύτητα προς τη ζωή. Γι' αυτό και τα «Σχολεία Εργασίας» αποκλήθηκαν και «**Σχολεία Ζωής**»⁸.

Οι παιδαγωγικές αυτές αρχές ανταποκρίνονται στην ενθαρρυντική αγωγή, ωστόσο στην καθημερινή σχολική πράξη η ενθάρρυνση παραμένει αίτημα ζητούμενο. Και τούτο, γιατί το σχολείο είναι καθαρά νοησιαρχικό. Γνώσεις και μόνο γνώσεις. Η αξιολόγηση των μαθητών, κυρίως στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, βασίζεται αποκλειστικά πάνω στην απόδοση των μαθητών σχετικά με την κατάκτηση των γνώσεων που περιλαμβάνονται στη διδασκεία ύλη. Παραβλέπονται τελείως τα λοιπά στοιχεία που συγκροτούν μια ολοκληρωμένη προσωπικότητα, έτσι όπως την απαιτεί ο γενικός σκοπός της αγωγής.

«Ο τρόπος αυτός της αξιολόγησης θα μας έβρισκε σύμφωνους», ισχυρίζεται ο Ιωάννης Μανθόπουλος, «αν ο σκοπός των σχολείων ήτο ένας και απέβλεπαν εις την απόκτηση γνώσεων και μόνον. Ενταύθα, όμως, δε πρόκειται περί σκοπού, αλλά περί σκοπών, εντός των οποίων κυριαρχεί, βεβαίως, ο της γνώσεως, δεν αποτελεί όμως αυτοσκοπόν, αλλά μέσον δραστηριοποίησης της όλης του μαθητού υποστάσεως και μάλιστα ένα από τα μέσα»⁹.

Δυστυχώς, το υπάρχον αξιολογικό σύστημα έχει διαχωρίσει το κεφάλι από την καρδιά, παρά το γεγονός ότι αποτελούν αδιάσπαστα στοιχεία της προσωπικότητας. Γι' αυτό θα πρέπει να εφαρμοστεί ένα σύστημα αξιολόγησης των μαθητών το οποίο, παράλληλα με τη βαθμολόγηση του γνωστικού επιπέδου τους, να αξιολογούνται και οι αρετές της ψυχής, όπως είναι το ήθος, ο χαρακτήρας, η θέληση και το θάρρος, η φαντασία και η δράση, η ευγένεια και ο σεβασμός προς τους άλλους, η κοινωνική τους προσαρμογή και όλα εκείνα τα ψυχικά γνωρίσματα που καθιστούν την προσωπικότητα άξια της ύπαρξής της. Αντί λοιπόν της ψυχρής και στερεότυπης αριθμητικής βαθμολογίας που αναφέρεται μόνο στο γνωστικό επίπεδο, να καθιερωθεί

ένα είδος ψυχογραφήματος που θα περιλαμβάνει και τα άλλα γνωρίσματα της προσωπικότητάς του, όπως ακριβώς εφαρμόζεται σε άλλες εκπαιδευτικά προηγμένες χώρες. Το σύστημα αυτό συμβάλλει θετικά στην ενθάρρυνση των μαθητών, γιατί όπως γράφει ο παιδαγωγός Σπύρος Παγιατάκης «Όλα τα παιδιά παρά τις αδυναμίες της φύσεώς τους (σε ορισμένους τομείς) έχουν και κάποιαν δυνατότητα (ψυχική) να ανυψώσει και να αντισταθμίσει την κατωτερότητα των»¹⁰.

Μια άλλη βασική αρχή που συμβάλλει στην ενθάρρυνση των μαθητών στηρίζεται στη σκέψη πως η ποσότητα και η ποιότητα της διδασκόμενης ύλης πρέπει να είναι ανάλογες προς τις δυνατότητες ενός μέσου μαθητή. Το υπέρογκο της ποσότητας δημιουργεί αγανάκτηση και το δυσνόητο της ποιότητας προκαλεί απογοήτευση. Και έχουν διαπιστωθεί τέτοιες «παραφωνίες» στα διδακτικά βιβλία και των δύο βαθμίδων της εκπαίδευσης. «Το σύγχρονο σχολείο όλων των βαθμίδων και όλων των τύπων είναι βεβαρυμμένο με το πλήθος μαθημάτων, τα οποία συνεχώς αυξάνονται. Η πρόοδος της επιστήμης, της τεχνολογίας, του τουρισμού, της επαγγελματικής ζωής και πολλών άλλων περιοχών του πολιτισμού εκβιάζουν την είσοδό τους εις το σχολείο. Αλλά η πολυμέρεια αυτή είναι πάντοτε επιβλαβής»¹¹.

Η απόρριψη των μαθητών αποτελεί την πιο αρνητική πράξη της σχολικής ζωής σε βάρος της ενθάρρυνσής τους. Από σχετική έρευνα που έκανε το πανεπιστήμιο της Καλλιφόρνιας των ΗΠΑ, διαπιστώθηκε ότι, ο μαθητής που απορρίπτεται, κυριεύεται από κάποιο αίσθημα ανασφάλειας, νιώθει πως δεν είναι αποδεκτός από την οικογένεια, το σχολείο και την κοινωνία, μισεί τον δάσκαλο και τους συμμαθητές του που τον ξεπέρασαν, αισθάνεται ταπεινωμένος έναντι των μαθητών που τον έφτασαν, χάνει ένα μέρος από τις ψυχικές του δυνάμεις, διακατέχεται από μια γενική αποθάρρυνση, που δεν του δίνει τη δύναμη να πει: «του χρόνου θα είμαι καλύτερος» και οδηγείται σε μια φυγοπνία και νεανικά παραπτώματα, νομίζοντας πως με τις κακές πράξεις του θα αναπληρώσει ό,τι του στερήσει η απόρριψή του.

Για το λόγο αυτό ο παιδαγωγός Νικ. Μελανίτης θα τονίσει: «Η επιβολή εις τον μαθητήν και κατεξοχήν εις τον μαθητήν της Δευτεροβάθμιας σχολικής εκπαίδευσως να επαναλάβει τα μαθήματα της αυ-

τής τάξεως επί εν εισέτι ή πλείονα του ενός έτη, δεν φαίνεται λύσις ορθή από ψυχολογικής και παιδαγωγικής απόψεως εξεταζομένη»¹².

Και θα προσθέταμε εμείς ότι η απόρριψη των μαθητών στην υποχρεωτική εκπαίδευση έχει και μια δόση «παρανομίας». Γιατί δεν είναι δίκαιο να υποχρεώνεις με νόμο τη φοίτηση ενός παιδιού στο σχολείο και μάλιστα επί ποινή προστίμου του γονέα που αδιαφορεί προς τούτο, και να απορρίπτεται επειδή δεν μπόρεσε ή δεν θέλησε να ανταποκριθεί στις σχολικές του υποχρεώσεις. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να ενθαρρύνει τον μαθητή και να τον παρακινεί διαρκώς με έκδηλη την αγάπη του, και με κρυφή την ελπίδα του, πως όταν ωριμάσει, είναι πιθανόν να ξυπνήσουν τα ενδιαφέροντα και η θέλησή του και να βρει τον δρόμο της προόδου. Κι ας μην υποτιμά τις ιδιαίτερες κλίσεις του που βρίσκονται πέρα από τις νοητικές του ικανότητες. Η μάθηση είναι αναγκαία αλλά όχι για τον καθένα! Ας θυμηθούμε τον μεγάλο χορευτή Νιζίνσκι που δεν μπορούσε να επιτύχει στις σχολικές εξετάσεις του και ήταν αδύνατον να τον δεχθούν στο κρατικό μπαλέτο της Ρωσίας, επειδή ο κανονισμός όριζε πως γίνονται δεκτοί μόνο όσοι έχουν απολυτήριο της Δ/θμιας Εκπ/σης. Η βιογραφία του λέει, πως για να μην στερηθεί η Τέχνη το μεγάλο του ταλέντο, οργάνωσαν γι' αυτόν μια εικονική εξέταση, στην οποία, μαζί με τις ερωτήσεις τού έδωσαν και τις αντίστοιχες απαντήσεις. Αλήθεια, τι απώλεια θα είχε η Ρωσία και ο κόσμος ολόκληρος αν έχανε τον μεγάλο καλλιτέχνη, επειδή δεν μπορούσε να περάσει στις σχολικές εξετάσεις του!

Η κατάλληλη οργάνωση της σχολικής ζωής συμβάλλει αποφασιστικά στην ενθαρρυντική αγωγή. Η δημιουργία Μαθητικών Κοινοτήτων σε κάθε τάξη και σ' ολόκληρο το σχολείο, ιδιαίτερα στη Δευτεροβάθμια Εκπ/ση, είναι ένας αυτοδιοικητικός θεσμός που καλλιεργεί τη συνεργασία, την ομαδικότητα, την υπευθυνότητα και τη δραστηριότητα των μαθητών. Με τη βοήθεια των καθηγητών τους θα συγκροτήσουν τις ομάδες δράσης και θα οργάνωσουν καλλιτεχνικές, μουσικές, αθλητικές, πολιτιστικές και άλλες δραστηριότητες, έτσι ώστε το σχολείο να καταστεί «Σχολείο ζωής και χαράς» μέσα στο οποίο οι μαθητές θα εκδηλώνουν και θα ικανοποιούν τα ιδιαίτερα διαφέροντά τους, αντισταθμίζοντας τις τυχόν αδυναμίες τους σε άλλους τομείς

της σχολικής τους εργασίας. Το σχολείο του Σάμμερχιλ που ίδρυσε ο Α.Σ.Νηλ αποτελεί ένα υπόδειγμα μια τέτοιας οργάνωσης¹³.

Ο ρόλος του δασκάλου

Η εφαρμογή της ενθαρρυντικής αγωγής αποτελεί πρωταρχικό χρέος του δασκάλου, αν θέλει να είναι ένας καλός παιδαγωγός. Στηριζόμενος στις παραπάνω παιδαγωγικές και ψυχολογικές αρχές, καλείται να εφαρμόσει στην καθημερινή σχολική πράξη την αγωγή ενθάρρυνσης. Θα το επιτύχει αυτό, εάν διακατέχεται από τα παρακάτω χαρακτηριστικά γνωρίσματα:

Είναι φιλικός, δημοκρατικός και καθόλου αυταρχικός. Η εποχή που η συνεργασία δασκάλου και μαθητή γινόταν κάτω από ένα καθεστώς υποτέλειας του δευτέρου προς τον πρώτο ανήκει πια στο παρελθόν. Γι' αυτό και ο δάσκαλος «Δεν δίνει εντολές, αλλά προκαλεί, δεν επιβάλλει τη δύναμή του, αλλά επηρεάζει, δεν πιέζει, αλλά διεγείρει, δεν επιβάλλει τις ιδέες του, αλλά τις προσφέρει, δεν κυριαρχεί, αλλά κατευθύνει, δεν επικρίνει, αλλά αναγνωρίζει επιτεύγματα, δεν τιμωρεί, αλλά συμβουλεύει και βοηθάει»¹⁴.

Είναι πλήρης αγάπης και ενδιαφέρεται για τους μαθητές του. Γίνεται ένας άλλος Πεσταλότσι, που δίδαξε πως τα παιδιά μαθαίνουν με την αγάπη. Την καλή τους επίδοση την αισθάνονται πολλές φορές σαν αντίδωρο που πρέπει να προσφέρουν στο δάσκαλό τους για τη δική του προς αυτούς αγάπη. Οι έρευνες της Ψυχολογίας απέδειξαν την αναμφισβήτητη δύναμη που ασκεί στην επίδοση των μαθητών η συναισθηματική σύνδεση με τον δάσκαλό τους.

Εφαρμόζει μέσα στην τάξη την Παιδαγωγική Ψυχολογία που διδάσκει ότι: «Ακόμα και αν μοναδικό μέλημα του δασκάλου είναι να διδάξει γραφή, ανάγνωση και αριθμητική, δεν θα μπορέσει να το κάνει αυτό με επιτυχία, αν δεν λάβει υπ' όψη του ολόκληρο το παιδί με τα προβλήματά του. Αποτελεί λάθος να πιστεύουμε ότι η διαδικασία της μάθησης συντελείται μονάχα στο νοητικό επίπεδο. Η νοητική λειτουργία επηρεάζεται από προσωπικά χαρακτηριστικά και συγκινησιακές αντιδράσεις. Αν δεν το λάβουμε υπ' όψη μας αυτό, πολεμούμε μάταια με όλα τα εμπόδια, που τόσο το παιδί όσο και ο δάσκαλος συναντούν στις κοινές τους επιδιώξεις. Η άγνοια των ψυχολογικών δυνάμεων που ενεργούν την ώρα που το παιδί διδάσκεται και μαθαίνει, ευθύνεται συχνά

για τη σύγκρουση και για την αποτυχία τόσο του δασκάλου, όσο και του παιδιού»¹⁵.

Συμπεριφέρεται προς τους μαθητές του με ισότητα και χωρίς διακρίσεις και είναι δίκαιος στην αξιολόγηση της επίδοσής τους. Οι μαθητές μπορούν να συγχωρήσουν ορισμένα σφάλματα των δασκάλων τους, αλλά δεν ανέχονται μεροληπτική συμπεριφορά υπέρ ορισμένων συμμαθητών τους (το παιδί του συγγενούς, του συναδέλφου, του φίλου, του δημάρχου κλπ). Μια τέτοια συμπεριφορά αποτελεί δυναμίτιδα μέσα στην τάξη. Γιατί, όταν οι μαθητές τη διαπιστώσουν (και τη διαπιστώνουν πολύ εύκολα), αισθάνονται τον εαυτό τους αδικημένο, κλονίζεται η σχέση τους με τον δάσκαλο και τους ευνοηθέντες συμμαθητές τους, αγανακτούν και αποθαρρύνονται και ενίοτε εγκαταλείπουν την προσπάθειά τους.

Και τέλος, ας έχει υπ' όψη του ότι η ανθρώπινη ύπαρξη είναι τρισδιάστατη. Αποτελείται από το σώμα, από το πνεύμα και από την ψυχή. Και οφείλει να καλλιεργεί ισότιμα και τις τρεις αυτές συνιστώσες. Η μονοδιάστατη νοησιαρχική αγωγή δεν αρκεί μόνη της να επιτύχει την αρμονική διάπλαση της προσωπικότητας. Μπορεί να δημιουργήσει «τέρατα» γνώσεων, δεν μας εγγυάται όμως τη δημιουργία σωστών ανθρώπων. Και η κοινωνία έχει ανάγκη αυτών των υπάρξεων για να πορευθεί στην πρόοδο και στην ευτυχία. Και τέτοιες υπάρξεις μόνο μια ανθρωπιστική παιδεία και μια ενθαρρυντική αγωγή μπορούν να διαπλάσσουν!

Παραπομπές:

1. Όσβατ Κόλλε, *Γνώρισε το παιδί σου* Μετάφραση Α.Β. Σπαυπούλου, σελ 168.
2. Ως άνω σελ 99.
3. Αλφέρδος Άντλερ, *Ανθρωπογνωσία* μεταφ. Γ. Παλαιολόγου, σελ 68.
4. Παγιατάκης Σπύρος, *Παιδαγωγική χαρακτηρισολογία*.
5. Σπράγκερ Ενδουάρδος, *Οι εξ τύποι της προσωπικότητας*.
6. Παλαιολόγου Γεωργ., *Γενική Παιδαγωγική*, σελ 125.
7. Ξηροτύρης Ηλίας, *Εμπειρική και επιστημονική Παιδαγωγική*, σελ 210.
8. Τσίριμπας Αντ., *Γενική Διδακτική*, σελ 156-172.
9. Μανθόπουλος Ιωάννης, *Η απόρριψις των μαθητών*, περιοδ. «Σχολείο και Ζωή», Σεπτέμβριος 1975.
10. Παγιατάκης Σπύρος, *Παιδαγωγική Ψυχολογία*, σελ 167.
11. Κοροντζής Παν., *Μορφωτικά Κοινότητες*, σελ 163.
12. Μελανίτης Νικ., *Θεραπευτική Παιδαγωγική*.
13. Α.Σ. Νηλ, *Θεωρία και πράξη της αντιαυταρχικής εκπ/σης*.
14. Νούνης Θεοδόσης, *Συστηματική δημοκρατική εκπαίδευση*, σελ 191.
15. Ντράϊκωρς Ρούντολφ, *Η ψυχολογία στην Τάξη*, μεταφρ. Ιουλιέττας Καβαδά, σελ 87.